

I KRONIKAZI

2023

71
2023

KRONIKA

kronika.zzds.si/kronika

IZDAJA ZVEZA ZGODOVINSKIH DRUŠTEV SLOVENIJE

<https://zzds.si>

Kronika 2023, letnik 71, številka 1

Odgovorni urednik/ Managing editor:

dr. Miha Preinfalk (Ljubljana)

Tehnična urednica/ Technical editor:

mag. Barbara Šterbenc Svetina (Ljubljana)

Uredniški odbor/ Editorial board:

mag. Sonja Anžič-Kemper (Pforzheim, Nemčija), dr. Aleš Gabrič (Ljubljana),
dr. Stane Granda (Ljubljana), dr. Katarina Keber (Ljubljana), dr. Miha Kosi (Ljubljana),
dr. Harald Krahwinkel (Celovec), Irena Lačen Benedičič (Jesenice),
dr. Tomaž Lazar (Ljubljana), dr. Hrvoje Petrić (Zagreb), dr. Vlasta Stavbar (Maribor),
dr. Imre Szilágy (Budimpešta) in dr. Nadja Terčon (Piran)

Za znanstveno korektnost člankov odgovarjajo avtorji.

© Kronika

Redakcija te številke je bila zaključena:

25. januarja 2023

Naslednja številka izide/ Next issue:

junij/ June 2023

Prevodi povzetkov/ Translations of Summaries:

Manca Gašperšič - angleščina (English)

Lektoriranje/ Language Editor:

Rok Janežič

Uredništvo in uprava/ Address of the editorial board:

Zgodovinski inštitut Milka Kosa ZRC SAZU / Milko Kos Historical Institute at ZRC SAZU
Novi trg 2, SI-1000 Ljubljana

Letna naročnina/ Annual subscription:

za posameznike/ Individuals 25,00 EUR

za študente in upokojene/ Students and Pensioners 18,00 EUR

za ustanove/ Institutions 30,00 EUR

Cena posamezne številke v prosti prodaji/ Single issue: 12 EUR

Izdajatelj/ Publisher:

Zveza zgodovinskih društev Slovenije

Aškerčeva cesta 2

SI-1000 Ljubljana

Transakcijski račun/ Bank Account:

Zveza zgodovinskih društev Slovenije 02010-0012083935

Sofinancirajo/ Financially supported by:

Javna agencija za raziskovalno dejavnost Republike Slovenije/ Slovenian Research Agency
ZRC SAZU, Zgodovinski inštitut Milka Kosa/ ZRC SAZU, Milko Kos Historical Institute

Računalniški prelom/ Typesetting:

Medit d.o.o.

Tisk/ Printed by:

Fotolito Dolenc d.o.o.

Naklada/ Print run:

320 izvodov/ copies

Revija Kronika je vključena v podatkovno bazo/ Kronika is indexed in:

Scopus; Historical Abstracts, ABC-CLIO; MLA International Bibliography; PubMed; ERIH Plus;
Bibliography of the History of Art.

Na naslovni strani/ Front cover: Portret žene v vijolični obleki s čipkastim ovratnikom, olje na platnu,
druga polovica 19. stoletja / Portrait of a woman in a purple dress with a lace collar, oil on canvas, second half
of the 19th century (Pokrajinski muzej Maribor / Maribor Regional Museum; foto/Photo: Tomo Jeseničnik)

Na zadnji strani/ Back cover: Grbovna plošča Jakoba Lamberga iz leta 1549, nekoč na gradu Kamen,
danes vzidana v двореc Kacenštajn v Begunjah na Gorenjskem / Coat of arms plaque of Jakob Lamberg
from 1549, formerly at Kamen Castle, today built into the Kacenštajn mansion in Begunje na Gorenjskem
(foto/Photo: Barbara Žabota)

KAZALO

Razprave

Luka Dremelj:	Začetki rodbine Lamberg na Kranjskem (s poudarkom na liniji s Kamna in Gutenberga).....	5
Jaka Banfi:	Nekaj o položaju celjskih grofov in srednjeveškem plemstvu sploh.....	29
Boris Golec:	Trg Vače do srede 19. stoletja.....	43
Renata Komić Marn:	Portretna galerija Attemsov iz dvorca Dornava in drugi portreti Jožefa Digla: prispevek k opusu in biografiji baročnega slikarja.....	73
Katarina Keber:	Zgodnje cepljenje proti črnim kozam: variolizacija v 18. stoletju in nekateri primeri v slovenskem prostoru	101
Neva Makuc:	Učenjak Michele grof della Torre Valsassina (1757–1844) in njegova zapuščina.....	113
Valentina Bevc Varl:	Življenjska pot slikarja Eduarda Linda (1827–1904)	123
Goranka Kreačič:	Družina Fux iz Metlike. Primeri čezmejnih stikov v Obkolpju, ženitvenih strategij in socialne mobilnosti konec 18. in v 19. stoletju.....	143
Mojca Šorn:	Socialno skrbstvo v Ljubljani med prvo svetovno vojno in v desetletju po njej	161
Ivan Smiljanić:	Spominsko obeležje zasedenemu ozemlju pred rektoratom Univerze v Ljubljani.....	173
Damjan Hančič:	Gradbeni projekti nemškega okupatorja v Kamniku	195
Žiga Jevšnik:	Zgodovina raziskovanja mlajše železne dobe na Celjskem	217

In memoriam

dr. Andrej Studen (1963–2022) (<i>Dragica Čeč</i>)	227
--	-----

Ocene in poročila

Janez Weiss: Samostan frančiškanov pri Gradcu v Beli krajini in njegovi plemiški ustanovitelj. Integralna objava ustanovnih dokumentov s komentarjem (<i>Lilijana Žnidaršič Golec</i>)	229
Karel I.: zadnji slovenski cesar (ur. Gregor Antoličič) (<i>Robert Devetak</i>)	231

Žarko Lazarević: Delo in zemlja: male študije kmečkega sveta. Ljubljana: Inštitut za novejšo zgodovino, 2022 (Zbirka Razpoznavanja = Recognitiones) (<i>Alenka Kačičnik Gabrič</i>).....	232
Sočutje in stigma. Družbene razlike in revščina v slovenski novejši zgodovini (ur. Ivan Smiljanić). Vpogledi 24 (<i>Nina Vodopivec</i>)	235

Boris Golec

prof. dr., znanstveni svetnik, ZRC SAZU, Zgodovinski inštitut Milka Kosa, Novi trg 2, SI-1000 Ljubljana
E-pošta: bgolec@zrc-sazu.si
ORCID: 0000-0003-0367-0141

Trg Vače do srede 19. stoletja*

IZVLEČEK

Prispevek obravnava razvoj Vač, enega najmanjših slovenskih trgov, od njegovih začetkov do srede 19. stoletja. Kraj se kot trg prvič omenja razmeroma pozno (1429), njegova glavna posebnost pa je ta, da se za razliko od večine slovenskih trgov ni razvil kot suburbialna naselbina pod gradom, sedežem zemljiškega gospodstva, ampak nekoliko stran, okoli vikariatne, poznejše župnijske cerkve. Med štirimi trgi na Gorenjskem so bile Vače edini »klasični« trg, kar pomeni, da je nastal v srednjem veku ter imel standardne gospodarske funkcije trških naselij in polno upravno-sodno avtonomijo. Zaradi specifične strukture ohranjenih virov je veliko bolj znana normativna plat notranje ureditve trga kakor funkcioniranje trške samouprave in nižjega sodstva v praksi. V gospodarskem pogledu je bil kraj tipičen mali trg z utečenimi sejmi in obrtniki, ki so z osnovnimi obrtnimi storitvami zadovoljevali potrebe lokalnega prebivalstva.

KLJUČNE BESEDE

Vače, trgi, trški privilegiji, sejmi, Lebek, Ponoviče

ABSTRACT

MARKET TOWN OF VAČE UNTIL THE MID-NINETEENTH CENTURY

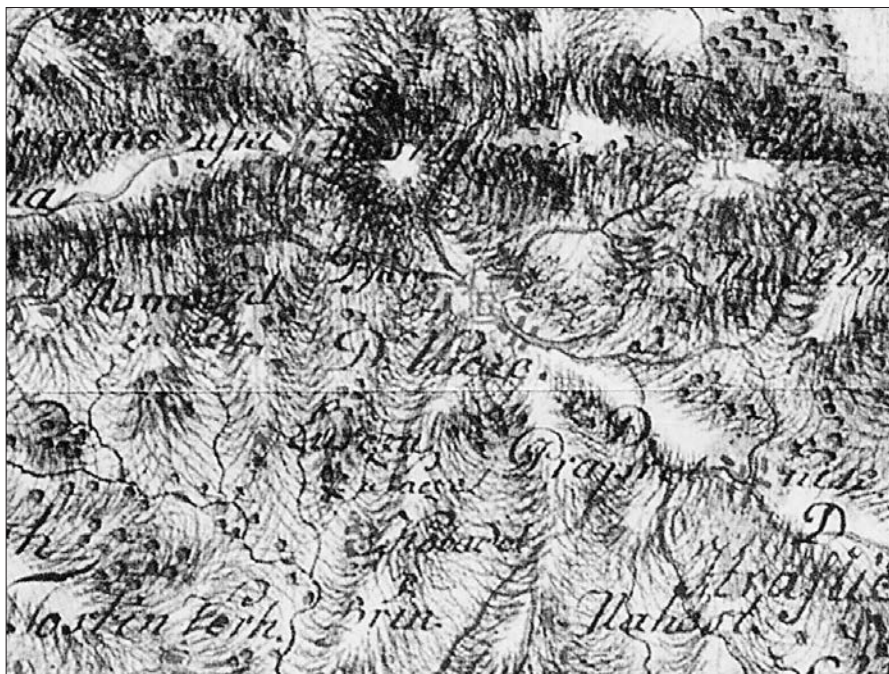
The contribution discusses the development of Vače, one of the smallest Slovenian market towns, from its beginnings to the mid-nineteenth century. The place first appeared in written sources at a relatively late stage (1429), and its main feature was that, unlike most Slovenian market towns, it did not develop as a suburban settlement below the castle as the seigniorial seat but a bit further away, around the vicariate and later parish church. Of the four market towns in Upper Carniola, Vače was the only »classical« market town, meaning that it emerged in the Middle Ages, exercised the standard economic functions of market-town settlements, and enjoyed a full administrative-judicial autonomy. Due to the specific structure of the sources preserved, much more is known about the normative aspect of the market town's internal structure than about the practical implementation of its self-administration and the lower judiciary. In terms of economy, Vače functioned as a typical small market town with well-established trade fairs and craftsmen, whose basic craft services catered to the needs of the local population.

KEY WORDS

Vače, market towns, market-town privileges, trade fairs, Lebek, Ponoviče

* Prispevek je nastal v okviru raziskovalnega programa P6-0052 (Temeljne raziskave slovenske kulturne preteklosti), ki ga iz javnega proračuna sofinancira Javna agencija za raziskovalno dejavnost Republike Slovenije.

Vače na jožefinskem vojaškem zemljevidu iz let 1784–1787 (Rajšp (ur.), Slovenija. 2. zvezek, sekcija 191).

Vače pri Litiji, poltretji kilometer oddaljene od geometričnega središča Slovenije (GEOSS), so od konca 19. stoletja dalje dosegle široko prepoznavnost kot območje številnih in bogatih prazgodovinskih najdišč.¹ V primerjavi s tem je močno omejeno vedenje, da so bile kljub majhnosti skozi stoletja naselje s statusom trga in precej širokimi trškimi pravicami. Brez arheologije in GEOSS-a bi bile prepoznavne približno toliko kot nekdanji trgi Motnik, Svibno, Pobrežje in Pilštanj, ki jih povprečen Slovenec težko locira celo pokrajinsko. Vače lahko označimo za edini »klasični« trga na Gorenjskem, kar pomeni, da je nastal v srednjem veku ter imel standardne gospodarske funkcije trških naselij in polno upravno-sodno avtonomijo. O njegovi zgodovini je na podlagi arhivskega gradiva že zgodaj nastalo več tehtnih objav,² pogrešamo pa sintetičen znanstveni prikaz in umestitev trga v širši zgodovinski in prostorski kontekst.³ Pričujoči prispevek se omejuje na temeljne značilnosti v razvoju trga in je bližje torzu, še posebej kar zadeva zadnja desetletja obravnavane dobe.

Vače zaradi majhnosti in oddaljenosti od pomembnih prometnic kot trg pogosto niso bile dovolj prisotne niti v zavesti tistih sodobnikov, ki bi jih kot take morali poznati med prvimi. Tako je Anton baron Taufferer, okrožni glavar malo prej ustanovljene-

ga Gorenjskega okrožja, leta 1752 reprezentanci in komori v Ljubljani poročal, da je v njegovem okrožju en sam trg, in sicer Tržič. Edino od tam, od upravitelja združenega gospostva Neuhaus in Gutenberg, ki jima je Tržič pripadal, je, kot kaže, tudi zahteval in dobil poročilo o stanju trga.⁴ Poleg ruralnih Jesenic, ki so bile sredi 18. stoletja za razliko od Valvasorjevega časa še manj prepoznavne kot trg,⁵ je prezrl Belo Peč na skrajnem severozahodu okrožja, ker jo je očitno imel za navadno fužinarsko naselje, in male Vače na skrajnem severovzhodu Gorenjske, ker so bile po njegovih merilih po vsem sodeč gospodarsko nepomembne ali pa za njihov trški status sploh ni vedel. Toda tako Bela Peč⁶ kot Vače sta tedaj premo-gla razvitejšo stopnjo trške samouprave od Tržiča, saj Tržičani po Tauffererjevih besedah niso imeli pravice do volitev trškega sodnika in so v tej vlogi priznavali kar gosposčinskega upravitelja.⁷

Vače so v tem času v vseh relevantnih pregledih trgov in na kartografskih upodobitvah upravičeno navedene oziroma prikazane kot trg.⁸ Kjer je upo-

⁴ SI AS 6, Reprezentanca in komora za Kranjsko v Ljubljani, šk. 88, fasc. XXVIII, No. 12, 10. 11. 1752.

⁵ Golec, Trg Jesenice, str. 42–43.

⁶ Golec, Posebnosti nastanka, str. 403–408.

⁷ SI AS 6, Reprezentanca in komora za Kranjsko v Ljubljani, šk. 88, fasc. XXVIII, No. 12, 8. 11. 1752, 10. 11. 1752; Golec, Trške pravice, str. 453.

⁸ Prvi relevanten vir je Florijančičev zemljevid vojvodine Kranjske iz leta 1744 (Florijančič, *Deželopisna karta*, list 5). Sledi Breckerfeldova rokopisna titularna knjiga iz leta 1754 ali 1755, ki ob nemških navaja tudi slovenska imena trgov, za Vače *Watsch* in *Vazbe* (SI AS 1073, Zbirka rokopisov, 52r, titularna knjiga, s. p. Verzeichnuß der Städte, Märkte, Schlösser, Clöster und Pfarren des löbl. Herzogthums). Vse štiri go-

¹ Prim. geslo Vače v *Enciklopediji Slovenije* (Sadek et al., Vače, str. 123–124).

² Črnologar, Die Markprivilegien; Pokorn, Regesti listin; Mal, Privilegiji trga Vače.

³ Sintetični prikaz preteklosti Vač ponuja monografija V. Benedika iz leta 1982, ki je žal brez znanstvenega aparata (Benedik, *Vače*).

števana tudi delitev trgov na deželnoknežje in municipalne (privatne gosposčinske), jih skupaj s Tržičem in Belo Pečjo najdemo med tremi gorenjskimi trgi, ki so bili vsi municipalni.⁹ Na drugi strani pa so bolj kot druga dva trga in podobno kot Jesenice dajale vtis vasi. Kot vas so enako kot Jesenice¹⁰ označene v opisnem delu jožefinskega vojaškega zemljevida iz srede osemdesetih let 18. stoletja. Pri opisu hriba Kalvarija najdemo pomenljiv zapis, da je 1500 korakov oddaljen »od vasi Vače, ki jo nekateri želijo imeti za trg« (*Von dem Dorf Vacze, welcher einige zu einem Markte haben wollen*). Vače si v t. i. jožefinskih vojaških merjenjih niso prislužile nobene druge omembe, niti tega, da bi bile tu kakšne (za vojsko pomembne) trdne zgradbe.¹¹ Gručasto naselje okoli župniške cerkve sv. Andreja, ki je, kot bomo videli v nadaljevanju, štelo dobrih 40 domov, v očeh nepoučenega popotnika ni bilo tipično trško.

Valvasor je Vačam v XI. knjigi *Slave vojvodine Kranjske* (1689) namenil samostojen razdelek, saj tu ni bilo gradu ali dvorca, pri opisu katerega bi zajel še trg. Podobno je storil z notranjsko Planino in s tremi specifičnimi trgi poznega, šele zgodnjenovoveškega nastanka, z Jesenicami, Cerknico in Vrhniko.¹² Zapisal je, da ima trg Vače (*Watsch*, kranjsko *Vazche*) ime po gradu v obliki stolpa, ki je tu stal pred tristo leti in bil matična hiša gospodov Vaških (*von Watsch*), imenovali pa naj bi ga Vaški turn (*Watscher Thurn*). Kot edino letnico iz zgodovine Vač je navedel 1358, ko naj bi bil lastnik gradu Oto Vaški, ta rod pa je že davno tega ugasnil. Kot še pravi Valvasor, so nekdanji stolp polagoma širili in iz njega je nastal trg, ki je neobzidan, na vse strani odprt in že veliko let (*von undenklichen Jahren*) pripada gospostvu Lebek. O prebivalcih, hišah, neagrarnem gospodarstvu, nesrečah, drugih dogodkih ali zanimivostih ni zapisal niti besede. Po opisu v *Slavi* leži trg visoko v hribih, nima prav nič ravnine, a vendar dobra obdelovalna polja, veliko sadja in zlasti orehov, v bližini je kamnolom, kjer so kamni polni lupin morskih školjk in polžev.¹³ Na Valvasorjevem desetletjem starejšem bakrorezu iz leta 1679 okoli manjše cerkve sv. Andreja vidimo 25 stavb, na skrajni desni nadstropno župnišče, v spodnjem delu tržnega prostora (Placa) pri cerkvi pa na sredini drevo in ob njem sramotilni steber – pranger.¹⁴

H. G. Hoff je v svoji topografiji Kranjske iz leta 1808 praktično samo povzel Valvasorjeve besede iz-

pred 120 let, tako da je opis Vač v *Slavi* malce skrajšal in na koncu dodal pomenljivo misel: »Sicer ni o tem kraju povedati ničesar (*nichts zu bemerken*).«¹⁵ V njegovem času je na Vačah stalo nekaj več hiš, po uradnih podatkih iz leta 1817 jih je bilo 47, prebivalcev pa 236,¹⁶ kar je trg uvrščalo med najmanjše na Kranjskem.

Razvoj in usoda Vač sta bila tesno povezana z bližnjim Lebekom, pod katerega so kot podložniki spadali vsi trški posestniki razen kakšnega župniškega kajzarja. Ko pa so grofje Paradeiserji leta 1638 postali še lastniki tik ob Savi ležečega dvorca Ponoviče in ga skupaj z Lebekom leta 1651 prodali baronom Wizensteinom, sta se obe posesti sčasoma združili v eno.¹⁷ Sam grad Lebek je propadel v prvih desetletjih 18. stoletja. Potem ko je v Valvasorjevem času (1689) še stal in s Ponovičami že imel skupnega lastnika iz rodbine Wizenstein,¹⁸ je na Florijančičevem zemljevidu Kranjske iz leta 1744 prikazan kot razvalina.¹⁹ Ime Lebek v naslovu gospostva je slednjič izpodrinilo novo ime Ponoviče.²⁰ S prenosom gosposčinske uprave na dobro uro oddaljene Ponoviče so se Vače približale redkim slovenskim trgov, ki zaradi oddaljenosti niso bili pod stalnim neposrednim nadzorom gospostva. To je sicer v manjši meri veljalo že v času upravljanja gospostva z gradu Lebek.

Začetki trga in srednjeveške Vače

Za nastanek srednjeveškega trškega naselja na Vačah, ki se dviguje nad dolino Save na razgledni višini 521 metrov nad morjem, so obstajali precej ugodni pogoji. Tod skozi, kjer je šla že prazgodovinska jantarjeva pot, je tekla najkrajša povezava s severa do Save in naprej skozi Litijo proti Dolenjski. Poleg tega na širšem območju severovzhodne Gorenjske ni bilo nobene konkurenčne meščanske naselbine, če izvzamemo Kamnik, ki se že leta 1267 omenja kot mesto in je dominiral na obsežnem območju severovzhodno od Ljubljane.²¹ Vačam je bil najbližji trg Vernek ob Savi v lasti oglejskega patriarha, ki pa je tudi fizično prenehal obstajati že pred prvo in edino omembo leta 1265.²² Nastala praznina je ponujala priložnost za vznik drugega trga v bližini ugaslega. Na desnem bregu Save je bila takšna Litija, ležeča tik ob reki in prvič izpričana kot trg leta 1386,²³ nad levim bregom

renjske trge ima tudi Kindermannov zemljevid Gorenjske ali Ljubljanskega okrožja z letnico 1797 (Kindermann, *Atlas von Innerösterreich*, No. 9).

⁹ *Schematismus für das Herzogthum Krain 1795*, str. 187.

¹⁰ Rajšp (ur.), *Slovenija*. 4. zvezek, str. 36.

¹¹ Rajšp (ur.), *Slovenija*. 2. zvezek, str. 32.

¹² Valvasor, *Die Ehre*, XI, str. 12–14, 21–22, 53–55 in 422–423.

¹³ Prav tam, str. 623–624.

¹⁴ Valvasor, *Topographia*, sl. 289. – V *Slavi vojvodine Kranjske* je isti bakrorez na levi strani obrezan (Valvasor, *Die Ehre*, XI, str. 624).

¹⁵ Hoff, *Historisch-statistisch-topographisches Gemaelde*, str. 162.

¹⁶ *Haupt-Ausweis*, fol. C2.

¹⁷ Smole, *Graščine*, str. 255–255 in 377.

¹⁸ Valvasor, *Die Ehre*, XI, str. 348 in 451.

¹⁹ Florijančič, *Deželopisna karta*, list 5.

²⁰ V prvi polovici 19. stoletja je govor le še o gospostvu Ponoviče (na primer *Haupt-Ausweis*, fol. C2; SI AS 334, Zemljiška knjiga za sodni okraj Litija, Gospostvo Ponoviče).

²¹ Prim. zemljevid Meščanske naselbine v srednjem veku (*Slovenski zgodovinski atlas*, str. 76) in razpredelnico Prve omembe celinskih meščanskih naselbin na Slovenskem (prav tam, str. 77).

²² Kosi et al., *Historična topografija Kranjske*, str. 1649.

²³ Golec, Litija, str. 455.

pa Vače, katerih trški naslov je dokumentiran slabega pol stoletja pozneje, leta 1429.²⁴ Vzhodno od Vač ni v širokem pasu med Savo in Savinjo nastal noben trg, severovzhodno pa Motnik, ki je obvladoval tuhinjsko cesto, in Braslovče v Spodnji Savinjski dolini.²⁵

V zgodnji dobi vaškega trga je imela določeno vlogo tudi izraba rudnega bogastva, železa, svinca in bakra, ki pa ji glede na omejenost vendarle ne gre pripisovati prevelikega pomena.²⁶ Pri tem kaže poudariti, da se fužinarstvo, o katerem iz srednjega veka sploh ni poročil,²⁷ pozneje ni razvilo tako, kot prikazuje domoznanska literatura, po kateri naj bi v Valvasorjevem času tu delovalo več fužin.²⁸ Dejansko je vse ostalo samo pri kopanju železove in drugih rud, ki je v drugi polovici 17. stoletja prenehalo,²⁹ ponovno oživel v prvi polovici 18. stoletja in obstalo do zgodnjega 19. stoletja.³⁰

Prva omemba Vač kot trga leta 1429 je glede na glavnino trgov slovenskega prostora pozna. Med približno 60 slovenskimi trgi (59–62), ki so nastali v srednjem veku, ne da bi bili nato povzdignjeni v mesto, spadajo s 50. mestom v zadnjo četrtino.³¹ Kot kraj se Vače prvič omenjajo poldrugo stoletje prej, leta 1275, ko je tu že stala cerkev sv. Andreja,³² podružnica mengeške prazupnije, leta 1296 izpričana kot vikariatna in od druge polovice 15. stoletja sedež župnije z večnim vikarjem.³³ Prva omemba trga 25. maja 1429 ne pove veliko, razen da je moral tedaj obstajati že nekaj časa in da je bil v rokah Šteberskih. Jera, vdova Hansa Muczyna, je z ustanovno listino za večno mašo v križniški cerkvi v Ljubljani križniškemu komturju izročila 600 goldinarjev v obliki zastavnega pisma. Tolikšno vsoto, zapisano na trg Vače in druge posesti (*auff den markcht Watsch vnd auff ander güter*), je z omenjenim zastavnim pismom pred tem posodila svojemu ujcu Nikolaju Šteberskemu.³⁴ Sklepati je mogoče, da je naslavljanje naselja kot trga segalo vsaj v drugo polovico 14. stoletja, na

kar napotujejo naslednje okoliščine: prvič, že omenjeno uničenje Verneka sredi 13. stoletja, drugič, nastanek trga Litija na drugi strani Save (pred 1386), in tretjič, vznik štajerskega trga Motnik tik ob kranjski meji, za katerega danes vemo, da je precej starejši od dolgo znane podelitve pravice tedenskega sejma leta 1423,³⁵ saj je prvi motniški tržan izpričan kar tri četrt stoletja prej, leta 1359.³⁶ Po analogiji z Motnikom in Litijo – najsi je bil vznik litijskega trga odgovor na že obstoječi vaški trg ali obrnjen – je treba nastanek trga Vače iskati pred letom 1400. Pri vseh treh je šlo za klasičen način nastanka trga, za povezanost trškega naslova z obstojem tedenskega sejma oziroma letnih sejmov. Privilegij nadvojvode Ernesta Železnega Motniku za tedenski sejem (1423) namreč ne pomeni nujno uvedbe rednega nedeljskega sejma brez že obstoječe tradicije. Prvi privilegij za tedenski sejem v Litiji, ki ga je leta 1443 izdal kralj Friderik, denimo, govori o tem, da je sejem pred tem že obstajal, a naj bi zaradi vojn(e) ugasnil.³⁷ Pri Vačah tedenski sejem v srednjem veku sicer ni dokumentiran, če izvzamemo poznejše sklicevanje Vačanov (1667) na njegov obstoj 188 let prej (1479).³⁸ Vače, Litija in Motnik so med seboj tem laže primerljivi tudi zaradi podobne velikosti, o čemer bo govor v nadaljevanju.

Trško naselje na Vačah je imelo drugačno genezo od večine slovenskih trgov, ki so, praviloma v poznem srednjem veku, vzniknili pod gradom, sedežem teritorialnega zemljiškega gospodstva. Izoblikovalo se je namreč približno poldrugi kilometer od gradu Lebek (ta je stal niže od trga), okoli vikariatne, poznejše župnijske cerkve sv. Andreja. Dejstvo, da viri o posestni strukturi od zgodnjega 16. stoletja dalje navajajo v trgu izključno oštate,³⁹ priča o tem, da Vače v izhodišču niso mogle biti hubna vas, kjer bi se hube (kmetije) sčasoma razdelile na manjše dele, kakor v trgih Ribnica, Postojna in Planina (pri Rakeku).⁴⁰ Zameetek trga je bila glede na oštato posest prejkone farna vas, kolikor ni trg nastal kot načrtna ustanova. Valvasorjeva pripoved o stolpu (turnu) »gospodov Vaških« ima zelo verjetno realno jedro. Rodbina t. i. Vaških se dejansko omenja in je bila ministerialna.⁴¹ Stolp materialno sicer ni potrjen, bil pa bi dobro izhodišče za strnjeno pozidavo okoli cerkvenega kompleksa.⁴²

²⁴ Kosi et al., *Historična topografija Kranjske*, str. 1603.

²⁵ *Slovenski zgodovinski atlas*, str. 76 in 77.

²⁶ V domoznanski literaturi se ponavljajo same po sebi precej relativne trditve o oživljenem in celo slovečem rudarstvu v srednjem veku na Vačah (*Krajevni leksikon Dravske banovine*, str. 327; *Krajevni leksikon Slovenije II*, str. 287).

²⁷ Prim. Müllner, *Geschichte des Eisens*; Oitzl, *Družbene in gospodarske posledice*.

²⁸ Prim. *Krajevni leksikon Dravske banovine*, str. 327; *Krajevni leksikon Slovenije II*, str. 287; Benedik, *Vače*, str. 13.

²⁹ »Vaški rudnik« je izpričan v krstni matici župnije Vače leta 1626, ko je bila krščena hči rudarja s Tirolskega (*ein Khnapp in Wattscherischen Pergwerch aus Tirol gebürtig*) (NSAL, *ŽA Vače*, Matične knjige, R 1621–1628, s. p., 21. 9. 1626). Valvasor šest desetletij pozneje (1689) pri opisih gradov Lebek in Ponoviče omenja nekaj let prej ustavljeno kopanje svinčene rude ter nedaleč od Ponovič nahajališče bakrove rude, ki je nihče ne koplje (Valvasor, *Die Ehre*, XI, str. 347 in 451).

³⁰ O eksploataciji železove rude v tem časovnem razponu gl. Müllner, *Die Geschichte des Eisens*, str. 60–61.

³¹ *Slovenski zgodovinski atlas*, str. 77.

³² Kosi et al., *Historična topografija Kranjske*, str. 1602.

³³ Höfler, *Gradivo za zgodovino*, str. 93.

³⁴ *Gradivo za zgodovino Ljubljane X*, št. 52, 1429 V. 25., s. 1.

³⁵ *Slovenski zgodovinski atlas*, str. 77. – Objava privilegijske listine iz motniškega trškega arhiva v: Urankar, *Zgodovina trga Motnika*, str. 122.

³⁶ Kosi et al., *Historična topografija Kranjske*, str. 964.

³⁷ Golec, Litija, str. 456.

³⁸ Mal, Privilegiji trga Vače, str. 119.

³⁹ Prim. regest danes pogrešane listine iz župnijskega arhiva Vače z dne 11. novembra 1518 (Pokorn, *Regesti listin*, str. 214).

⁴⁰ Golec, »Ribnica ...«, str. 328.

⁴¹ Konrad z Vač (*von Bacz, von Watz*) je leta 1300 in 1315 naveden med pričami v dveh prodajnih listinah (CKSL, 1300 XI. 11., Ljubljana; 1315 I. 8., Kamnik).

⁴² Po V. Benediku je na Vačah v nekem urbarju iz leta 1691 omenjena hišica, imenovana »Turnič«, v kateri je stanoval cerkovnik in pozneje duhovnik; Benedik se je spraševal, ali je

Ministeriali, imenovani po Vačah, seveda niso mogli biti ustanovitelji trga, saj je imel zadostno politično moč za ustanoviteljstvo samo njihov gospod. Tega je treba iskati med gospodarji bližnjega gradu in gospodstva Lebek, pod katero so Vače po Valvasorju spadale že zelo dolgo. Lebeški grad, zgrajen v drugi polovici 12. stoletja, je bil prvotno fevd škofije Krka na Koroškem. Do začetka 13. stoletja so ga posedovali grofje Višnjegorski, nato Andeški in Spanheimi. Najpозneje do leta 1315, ko je že bil deželnoknežji fevd pod nadzorom Goriško-Tirolskih, zastavnih imetnikov Kranjske, so se na njem naselili Galli, od katerih so ga leta 1341 odkupili Habsburžani, ki so ga kot deželnoknežji fevd podeljevali različnim plemičem, začeni s Ptujskimi.⁴³

Za lebeško gospodstvo z deželskim sodiščem je značilno, da ga deželni knezi niso upravljali prek svoje dvorne komore. Tako ga niso zastavljali zastavnim imetnikom, ampak so ga podeljevali v fevd. Posledica takšne prakse je, da so viri za Lebek veliko bolj skopi kakor za deželnoknežjo posest v ožjem pomenu besede. Ne razpolagamo namreč z nobenim deželnoknežjim lebeškim urbarjem, zato ne poznamo niti razvoja posesti v trgu Vače niti njegovih obveznosti, pravic in drugih normativnih zadev, ki jih vsebujejo urbarji, še posebej reformirani in novoreformirani urbarji deželnoknežjih gospodstev.⁴⁴

Vače so bile tudi po notranjem ustroju »klasičen« srednjeveški trg, na Gorenjskem edini te vrste, če izvzamemo Radovljico, ki je pred koncem 15. stoletja postala mesto,⁴⁵ ter tri mesta, Kranj, Kamnik in Škofjo Loko, ki so se iz trških predhodnikov v mesto razvila že v 13. stoletju.⁴⁶ Tržič, razdeljen med dve gospodstvi, kljub velikosti in pomenu namreč v zgodnjem novem veku ni premogel razvite trške samouprave s patrimonialnim sodstvom,⁴⁷ Bela Peč, kjer je takšna samouprava obstajala, pa je nastala iz fužinarskega naselja s podedovano upravno-sodno strukturo fužinarjev.⁴⁸ Jesenice, prvič omenjene z naslovom trga šele v drugi polovici 17. stoletja, so bile trg zgolj nominalno, saj so po strukturi ostale vas.⁴⁹

Male Vače so, nasprotno, že pred sredo 15. stoletja poznale skupnost tržanov in imele lastnega sodnika. Prvi tržan Jančič Sile (*Süle*) je omenjen leta 1441 v kupoprodajni listini za večno luč kot eden od dveh ključarjev vaške cerkve sv. Andreja.⁵⁰ Šest let

pozneje, 1447, je v kupoprodajni listini za njivo kot kupec izpričan prvi znani sodnik na Vačah (*Richter ze Waths*) z imenom Peter Hlapše,⁵¹ dvajset let zatem, leta 1467, pa kot prodajalec in eden od ključarjev cerkve sv. Andreja drugi, Andrej Kolenc, ob čigar boku je kot ključar nastopil tržan Peter Končič.⁵² Pred koncem srednjega veka, leta 1477, srečamo še enega vaškega tržana, in sicer Tomaža Štrucija kot oporočitelja v korist vaške župnijske cerkve.⁵³ Od srede 15. stoletja dalje imamo tudi najzgodnejše sporadične podatke o posesti in poklicih v trgu. V listini s prvo omembo sodnika (1447) srečamo njivo nad Sunderstechnovo hišo na Vačah (*akker ob der Sunderstechen haws zu Waths*) in zraven ležečo njivo krznarja Klemenca (*ob des Clemen chürsner akker*),⁵⁴ prvega izpričanega vaškega obrtnika.

V tem času so Vače skupaj z gospodstvom Lebek kot deželnoknežji fevd prešle s Šteberskih na Apfaltrerje, in sicer najpozneje v začetku leta 1444, ko se je kralj Friderik mudil na Kranjskem in Konradu Apfaltrerju podelil oziroma potrdil deželnoknežje fevde. Grad Lebek je bil takrat s svojim deželskim sodiščem, pripadajočimi pravicami in posestjo že v rokah bratov Konrada in Jurija Apfaltrerja, nosilec fevda pa Konrad. S tem se je lebeško gospodstvo za nekaj desetletij tesno povežalo s sosednjim gospodstvom Gamberk, nad katerim so Apfaltrerji imeli oskrbnišvo.⁵⁵ Gamberško-lebeška veja Gallov, ki je izumrla v osemdesetih letih 15. stoletja, je dajala prednost Lebeku pred Gamberkom, kar se kaže v izbiri cerkve sv. Andreja na Vačah za zadnje počivališče in ustanovitvi beneficija za zorničarja.⁵⁶ V obeh fevdnih podelitvah kralja (1444) oziroma cesarja (1465) Friderika III. je poleg omembe trga kot takega (*markcht Watsch*) pomenljiva omemba pristave s polji in travniki ter dvema hubama v (trškem) pomirju (*in dem purkhfrid daselbs*).⁵⁷ Trg je torej pred sredo 15. stoletja premogel lastno pomirje,⁵⁸ kar se časovno ujema s prvo omembo trškega sodnika (1447).

bil turnič zadnji spomin na nekdanji stolp, ni pa natančneje definiral, za kateri urbar naj bi šlo (Benedik, *Vače*, str. 9–10).

⁴³ Kos, *Vitez in grad*, str. 170–171; Bizjak, *Rodbina Gall*, str. 51–52, 96 in 98.

⁴⁴ Prim. Umek, Reformirani urbarji.

⁴⁵ Gestrin, Radovljica, str. 324–327.

⁴⁶ *Slovenski zgodovinski atlas*, str. 77.

⁴⁷ Golec, Trške pravice, str. 448–461.

⁴⁸ Golec, Posebnosti razvoja, str. 390–395.

⁴⁹ Golec, Trg Jesenice, str. 36–42.

⁵⁰ Listino z datumom 5. september 1441 poznamo samo iz objave regesta (Pokorn, Regesti listin, str. 213), danes pa je pogrešana (prim. Čipić Rehar, *Listine*, str. 233–240).

⁵¹ NŠAL, ŽA Vače, Razni spisi, šk. 1, Pergamentne listine, 1447 XII 7., s. l. Prim. regesta: Pokorn, Regesti listin, str. 213; Čipić Rehar, *Listine*, str. 233).

⁵² Regest danes pogrešane listine z datumom 24. avgust 1467: Pokorn, Regesti listin, str. 213.

⁵³ Prepis listine z datumom 4. julij 1477: NŠAL, ŽA Vače, Razni spisi, šk. 4, Spisi iz 15. stoletja. Regest: Pokorn, Regesti listin, str. 213–214.

⁵⁴ Gl. op. 51.

⁵⁵ ÖStA, HHStA, Hs. W 724, fol. 246–246v (notranjeavstrijska fevdna knjiga 1443–1469, po tipkopisu B. Otorepca); Kotar, Apfaltrerji na Gamberku, str. 201–202.

⁵⁶ Kotar, Apfaltrerji na Gamberku, str. 204 in 207.

⁵⁷ ÖStA, HHStA, Hs. W 724, fol. 246 in 269v (notranjeavstrijska fevdna knjiga 1443–1469, po tipkopisu B. Otorepca).

⁵⁸ Da sta hubi resnično ležali v pomirju trga, ne morda lebeškega gradu, potrjuje urbar gospodstva Lebek iz leta 1614 ali malo pozneje, po katerem sta bili dve hubi v pomirju Vače (*in dem Purkhfried Watsch*) pred veliko leti (*vor Vndendlich Jahren*) prepuščeni Vačanom za gmajno (SI AS 1, Vicedomski urad za Kranjsko, šk. 95, I/54, lit. L XXXVIII–2, urbar Lebek, s. p.).

Kot rečeno, je bila edina posestna enota na Vačah oštata. Danes izgubljena listina z dne 11. novembra 1518, ki jo je izdal Volbenk pl. Sauer, takratni gospod na Lebeku, govori o tem, da so k njemu prišli vaški tržani ter se zase in za svoje naslednike pogodili, da bo vsak oštatar (*Hoffsteter*) plačeval za tovarnino (*Samfart*) 24 šilingov črnega denarja.⁵⁹ O številu trških oštatarov oziroma domov na pragu novega veka lahko samo sklepamo na podlagi poznejšega stanja. Edini znani urbar gospodstva Lebek iz časa pred tercijanskim katastrom, nastal leta 1614 ali malo pozneje, v razdelku Oštatarji v trgu Vače (*Marckt Watsch hoffstetter dienen wie hernach folgt*) navaja 31 imen, število oštatarov pa je tedaj znašalo 36.⁶⁰ V 15. in 16. stoletju jih ni moglo biti bistveno več, raje nekaj manj. Noben vir, vključno z Valvasorjem,⁶¹ namreč ne govori o tem, da bi Vače kdaj utrpel nazadovanje bodisi zaradi požara, kuge, revščine ali drugega razloga, kot se je pogosto dogajalo pri mestnih in trških naseljih.

Pravni položaj trga v zahajajočem srednjem veku osvetljujejo le večkratne omembe trškega sodnika in pomirja od štiridesetih let 15. stoletja dalje. Za razliko od sosednjih trgov Litija in Motnika, ki sta si v prvi polovici 15. stoletja izposlovala deželnoknežji privilegij za tedenski sejem,⁶² pred letom 1667 ne poznamo nobenega Vačam podeljenega privilegija, ampak samo neuspele prošnje za sejmski privilegij iz let 1574, 1580 in 1581.⁶³

Trške pravice in trška samouprava

Vprašanje, kdo od trških gospodov in kdaj je Vačane delno oprostil podložniških obveznosti, jim omogočil izvajanje nižjega sodstva z izvoljenim trškim sodnikom in zaščitil njihove sejme, se izmika določnejšemu odgovoru. Vse to je bilo leta 1667, ob pridobitvi privilegija cesarja Leopolda I., že utečeno, toda od kdaj? Ponuja se logično zaporedje pridobitev: sejmi, oprostitev dela obveznosti, sprva postavljeni in nato izvoljeni sodnik, ki ga je potrjeval trški gospod, graščak na Lebeku. Skoraj sočasni prvi omembi pomirja (1444) in sodnika (1447) le malo po prvi pojavitvi trga v pisnih virih (1429) ter njuno kontinuirano pojavljanje⁶⁴ sami po sebi ne zadoščajo

za sklepanje, da so pravice, ki so si jih Vačani dali leta 1667 potrditi pri cesarju Leopoldu I., izvirale še iz 15. stoletja. Leopoldov privilegij pravi, da naj bi Vačani imeli te pravice že 188 let prej, zapis o njih pa naj bi uničili Turki.⁶⁵ Kot bomo videli v nadaljevanju, o obstoju takšnega privilegija ni nobenega dokaza.

Zgodovina trških pravic se **na normativni ravni** začne šele v sedemdesetih letih 16. stoletja, veliko pozneje kakor pri Litiji ali Motniku. Prvi znani poskusi pridobitve sejmskega privilegija so se za Vačane končali brez uspeha. Kot »trški ljudje z Vač na Kranjskem (*N. vnnd N. die Purgers Leitt zu Watsch Im Landts Crain*)«, podložni gospodu Francu baronu Saurauu, so se v začetku leta 1574 obrnili na deželnega kneza nadvojvodo Karla v Gradcu s prošnjo za potrditev treh letnih sejmov (*Khirchtag*), ki naj bi jih v trgu imeli od nekdanj (*von Alter Herr*), in sicer na mihaelovo (29. septembra), andrejevo (30. novembra) in na cvetno nedeljo, ter tedenskega sejma ob četrkih. Sejmske pravice naj ne bi povzročale škode drugim mestom in trgov, komornemu premoženju pa bi koristile, saj tu pobira mitnino (*dieselbig maut In Vnnsern marckht zu Watsch*) deželnoknežje gospodstvo Višnja Gora. Prošnja je prek notranjeavstrijske vlade prišla v roke kranjskemu vicedomu v Ljubljani z naročilom, naj sporoči mnenje sosednjih mest in trgov.⁶⁶ Poročilo je bilo za prosilce bodisi neugodno bodisi je iz tega ali onega razloga sploh izostalo. Nato so Vačani čez šest let, v začetku leta 1580, nadvojvodo Karla prosili za potrditev pravice do tedenskega sejma na nedeljo ali četrtek, ne da bi v prošnjo vključili tudi letne sejme. Notranjeavstrijska vlada je vicedomu naložila, naj pri okoliških krajih poizve, ali bi jim vaški tedenski sejem na ta dva dneva kako škodil.⁶⁷ Veliko naklonjenost sejmu je izrazil lastnik gospodstva Gamberk Baltazar pl. Rasp, ki je poudaril, da med tremi Vačam najbližjimi mesti, Ljubljano, Kamnikom in Višnjo Goro, ni nobenega tedenskega sejma, kjer bi lahko podložniki prodajali žito, sir, mast in druge pridelke ter kupovali sol in drugo blago za domače potrebe, Vače pa imajo tudi osrednjo lego. Proti zaprosenemu sejmu prav tako ni imelo ničesar mesto Ljubljana, so pa Ljubljancani za dan predlagali ponedeljek, da ne bi škodil njihovima tedenskima sejmoma ob sredah in sobotah. Nasprotno sta bili proti sejmskemu privilegiju mesti Kamnik in Višnja Gora, ker naj bi jima Vače ležale preblizu in bi bil tamkajšnji sejem v škodo njunima majhnima te-

⁵⁹ Pokorn, Regesti listin, str. 214.

⁶⁰ SI AS 1, Vicedomski urad za Kranjsko, šk. 95, I/54, lit. L XXXVIII–2, urbar Lebek, s. p.

⁶¹ Valvasor, *Die Ehre*, XI, str. 623–624.

⁶² Objava izvirnika privilegijske listine Ernesta Železnega z dne 26. marca 1423 iz motniškega trškega arhiva v: Urankar, *Zgodovina trga Motnika*, str. 122. – Litiji je privilegij za ugasli tedenski sejem 28. avgusta 1443 podelil kralj Friderik (Golec, Litija, str. 356).

⁶³ Mal, Privilegiji trga Vače, str. 116–119.

⁶⁴ Pomirje (*in dem Purkhfried daselbst*) srečamo spet leta 1633 v fevdnem pismu cesarja Ferdinanda II. za Lebek, podeljenem Rudolfu baronu Paradeiserju (SI AS 1063, Zbirka listin, Kronološka serija, št. 2335, 1633 IV. 22., Gradec), in v fevdnem pismu za isto posest, ki ga je Maksimilijan grof Lamberg leta

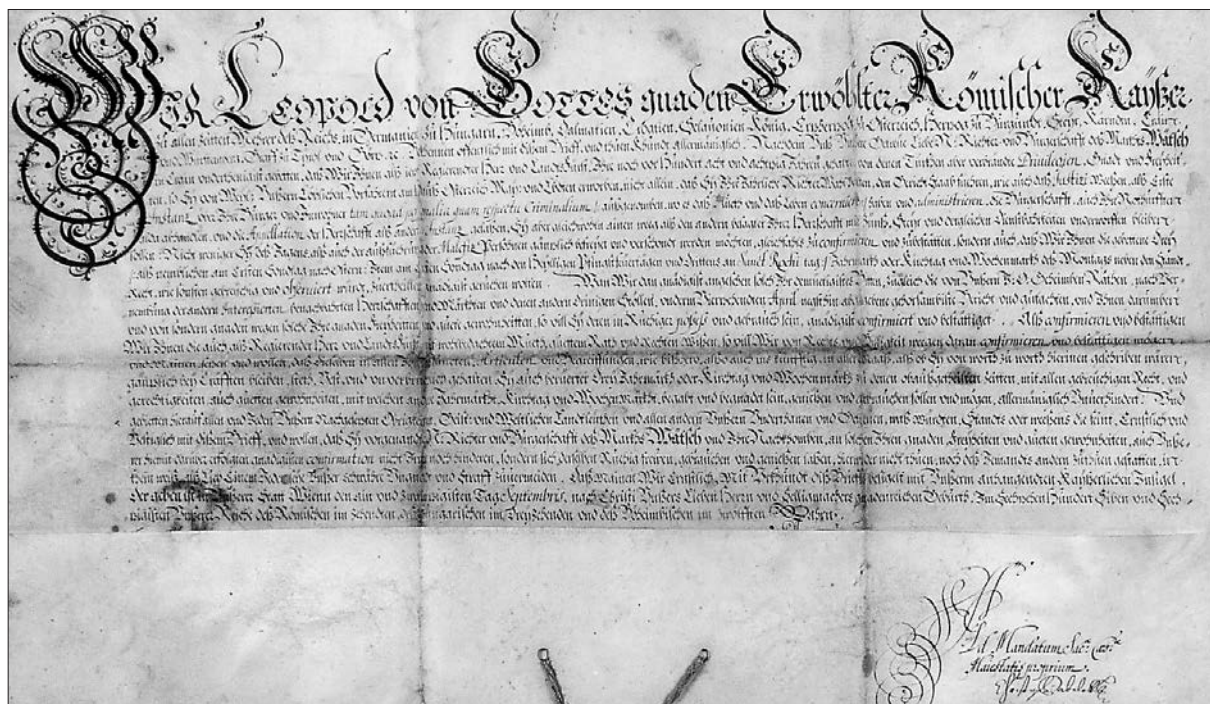
1728 podelil Francu Adamu pl. Oblaku (prav tam, št. 2907, 1728 VI. 10., Ljubljana).

⁶⁵ Mal, Privilegiji trga Vače, str. 119.

⁶⁶ SI AS 1, Vicedomski urad za Kranjsko, šk. 286, I/145, W III–2, s. d. (prezentirano 3. 2. 1574, z datumi posredovanj dalje 5., 6. in 10. 2. 1574), 11. 2. 1574 (spremni dopis vicedomu). Po J. Malu naj bi Vačani za potrditev privilegija prosili že leta 1573 (Mal, Privilegiji trga Vače, str. 118 in 119), vendar gre lahko le za sklepanje glede na zgodnji datum v letu 1574, ko je bila prošnja v Gradcu prezentirana.

⁶⁷ Prav tam, 3. 2. 1580.

*Izvirnik trškega privilegija iz leta 1667
(SI AS 1063, Zbirka listin, Kronološka serija, št. 2584, 1667 IX. 21., Dunaj).*

denskima sejmoma, mitnini in s tem komornim prihodkom. Kranjski vicedom je graški notranjeavstrijski vladi na podlagi zbranih mnenj odsvetoval izdajo sejemskega privilegija, češ da bi škodil Kamniku in Višnji Gori, dvorni komori in Vačam pa bi prinašal le malo koristi. Po njegovih besedah Vače ležijo na odročnem, divjem in surovem kraju, kjer ni nobene posebne deželne ceste, število prebivalcev pa je zelo majhno (*mit gar khlainen Mannschaft bewannt*). Poleg tega imajo Vačani (*ermellte von Watsch*) že brez tega na leto šest velikih sejmov (*Im Jar sechs Grosse Kirchtag zu halten phlegen*).⁶⁸

Prošnja je bila tako zavrnjena, vicedomov podatek o šestih sejmihi pa je Vačane spodbudil k vztrajanju, vendar z drugačno vsebino prošnje. Medtem ko so leta 1574 prosili samo za potrditev treh letnih sejmov, so prošnjo nadvojvodi Karlu konec leta 1581 razširili na vseh šest.⁶⁹ Že od nekdanj (*nun vber menschen gedenkhen*) naj bi jih imeli v nemoteni posesti, odvijali pa so se na prvo kvatrno nedeljo v postu, na cvetno nedeljo, na mihaelovo, andrejevo, na praznik vnebohoda in na urhovo (4. julija). Želeli so, da bi jim privilegij dovoljeval prodajati in preprodajati vse od živine do kramarskega blaga. Pri tem so se kot priročnega sredstva spomnili sklicevanja na požar, v

katerem naj bi tako kot privilegij za tedenski sejem, ki so ga imeli »pred leti«, izgubili tudi te svoboščine.⁷⁰ Zadevi je mogoče slediti samo do ukaza kranjskemu deželnemu glavarju in vicedomu, naj zaslišita okoliške kraje.⁷¹ J. Mal je domneval, da je bila prošnja tokrat rešena uspešno,⁷² a za to ni nobenega dokaza.

Mal se je pri svoji domnevi opiral na vsebino prvega znanega Vačam podeljenega privilegija iz leta 1667.⁷³ Toda če bi Vačani zaprosili deželnoknežji sejmski privilegij leta 1581 res dobili, težko razumemo, da se nanj pozneje ne bi izrecno sklicevali. Tako pa jim je cesar Leopold I. 21. septembra 1667 na Dunaju izdal privilegij, ki govori le o pravicah izpred 188 let, katerih zapis naj bi zgorel v turškem napadu (*Ihre noch vor Hundert acht und achtzig Jahren gehabte von denen Türken aber verbrandte Privilegien*), izstavili pa naj bi jim jih Leopoldovi predniki iz Avstrijske hiše.⁷⁴ Potemtakem bi moral privilegij datirati v leto 1479 oziroma v čas pred tem, kakor lahko na dva

⁶⁸ Prav tam, 12. 8. 1580, 18. 2. 1580 (poročilo mesta Kamnik). Prim. Mal, Privilegij trga Vače, str. 118–119.

⁶⁹ J. Mal je menil, da so prej prosili le za pisno potrditev tistih treh, »do katerih se jim je pravica odrekala; da bi bili pa za vsak slučaj kriti, so prosili sedaj za sanacijo še preostalih treh sejmov« (Mal, Privilegij trga Vače, str. 119).

⁷⁰ SI AS 1, Vicedomski urad za Kranjsko, šk. 286, I/145, W III–1, s. d. (prezentirano 18. 12. 1581, z datumoma posredovanja vladi 20. 12. 1581 ter kranjskemu deželnemu glavarju in vicedomu 22. 12. 1581).

⁷¹ Prav tam, 22. 12. 1581.

⁷² Mal, Privilegij trga Vače, str. 119.

⁷³ Prav tam.

⁷⁴ SI AS 1063, Zbirka listin, Kronološka serija, št. 2584, 1667 IX. 21., Dunaj. Prepisa tudi v: SI AS 1, Vicedomski urad za Kranjsko, šk. 285, I/145, lit. W III–1, ad 5. 5. 1668, Gradeč; SI AS 166, Mesto Višnja Gora, šk. 1, Privilegij 1478–1783, 12. 6. 1747, Ljubljana. Prim. Mal, Privilegij trga Vače, str. 119–120.

načina razumemo cesarjevo listino. Sestavljavci prošnje so se poučili, da so bili Turki tisto leto res na Kranjskem, čeravno ni dokazov, da bi prešli Savo.⁷⁵ Besedilo so oblikovali tako, kot da je več Habsburžanov Vačam že prej podelilo svoboščine, ki so jih našli v nadaljevanju in jih bomo natančneje obravnavali na drugem mestu: vsakoletne volitve sodnika, prva sodna instanca, oproščenost sodelovanja pri pregonu in izvršitvi kazni nad hudodelci ter trije letni sejmi in tedenski sejem ob ponedeljkih s pravico do pobiranja stojnine. Že datumi letnih sejmov – prva nedelja po veliki noči, prva nedelja po binkošti in praznik sv. Roka (16. avgusta) – v celoti odstopajo od datumov šestih sejmov, ki so se na Vačah odvijali slabih sto let prej, leta 1581. Ne ti trije sejmi ne tedenski sejem niso mogli izvirati iz 15. stoletja, ampak so se uveljavili, če so se, v novejšem času, ne pred koncem 16. stoletja.

Samo ugibamo lahko, kaj je spodbudilo nastanek tega privilegija. Poteka postopka za pridobitev potrditvene listine žal ne poznamo, razen kratko povzetega v njenem besedilu, po katerem je cesar od notranjeavstrijskega tajnega sveta pridobil poročilo o zaslišanju sosednjih gospodov in trgov ter drugih (*und denen andern drinigen Stöllen*), datirano 14. aprila 1667. Omenjeno poročilo za prosilce ni moglo biti neugodno. Sosedje, med katerimi zdaj najverjetneje ni bilo treh sosednjih mest kakor pri prejšnjih poi-zvedbah v letih 1574 in 1580 – govor je namreč le o gospodvih in trgih –, so Vačanom očitno vsaj povečini priznavali oziroma privoščili vse pravice, za katerih potrditev so prosili.

Trški privilegij Vačam iz leta 1667 je posebnost v dveh pogledih. Prvič, ker gre za edini deželno knežji trški privilegij na Kranjskem, ki poleg sejmskih pravic vsebuje sodne pravice trga, vključno z volitvami trškega sodnika. Na volitve sodnika in trško pomirje sta se sicer nanašala dva privilegija trgu Višnja Gora iz leta 1461, ki pa je kmalu zatem postal mesto (1478).⁷⁶ In drugič, ker sta samo še dva kranjska trga tako kot Vače dajala svoj privilegij do 18. stoletja v potrditev vsakokratnemu novemu deželnemu knezu, marginalni tržec Poljane ob Kolpi in Tržič. Njuna trška privilegija sta segala še v 15. stoletje, poljanski v leto 1421 in tržiški v leto 1492, podeljene pravice pa so bile v obeh, zlasti v poljanskem, veliko ožje kakor v privilegiju trga Vače.⁷⁷

Za potrditev svojega privilegija so Vačani leta 1728 prosili cesarja Karla VI. Kranjski deželni vicedom je njihovo prošnjo naslednje leto pospremil z ugodnim mnenjem, naj ji bo ugodeno, ker so prosilci svoboščine dotlej »vseskozi uživali v mirni posesti«, ⁷⁸

vendar je iz neznanega razloga ostalo le pri tem. Naslednja vladarska potrditev privilegija, ki jo je 24. marca 1748 na Dunaju izdala Marija Terezija, namreč izrecno pravi, da ga je kot zadnji potrdil njen ded cesar Leopold I. 21. septembra 1667. Vsebina je enaka kot v Leopoldovem privilegiju, s pristavkom, da se drugi letni sejem prenese s prve nedelje po binkošti na drugo.⁷⁹

Trški privilegij je kot zadnji potrdil Jožef II. 29. marca 1784, skoraj dve leti zatem, ko je dvorna pisarna 15. maja 1782 soglašala s poročilom kranjskega deželnega glavarstva z dne 30. aprila istega leta.⁸⁰ Vsebina listine je tokrat manj natančna in določna kakor pri prejšnjih dveh privilegijskih listinah. Ne govori o prošnji sodnika in tržanov, ampak trga Vače (*Markt Waatsch*) in temu je bila tudi podeljena. Jožef II. je trgu potrdil vse pridobljene pravice, ki jih je kot zadnja potrdila Marija Terezija, in sicer s formulacijo: kolikor jih je trg imel neprekinjeno v nemoteni posesti, pri čemer naj se dva letna sejma preneseta z nedelje na ponedeljek, sporna stojnina pa ostane pri zemljiškem gospodstvu. Več kot sama vsebina privilegija povedo prošnja Vačanov in poročila povprašanih za mnenje. Potem ko je Jožef II. v začetku leta 1781 ukazal, da morajo uživalci vseh privilegijev in koncesij v roku enega leta zaprositi za njihovo obnovitev, so sodnik in tržani Vač predložili v potrditev privilegijsko listino Marije Terezije. Po njihovih besedah naj bi vse v njej vsebovane pravice dotlej uživali nemoteno, le pobiranje stojnine na letnih in tedenskih sejmi jim je bilo sodno vzeto (*per viam juris benommen*) in dodeljeno baronu Wolkenspergu kot lastniku gospodstva. Zato so zdaj prosili za ponovno podelitev te pravice in za dodaten, četrty letni sejem v ponedeljek po kvatrni nedelji v postu.⁸¹ Kranjsko deželno glavarstvo je okrožnima glavarjema Gorenjske in Dolenjske naročilo, naj pridobita mnenje gospodov Medija, Ponoviče in Višnja Gora, ki je na Vačah

tembra 1729, ki kratko povzema vsebino Leopoldovega privilegija, poleg tega pa uvodoma omenja sklep (resolucijo) (notranjeavstrijske vlade), datiran 24. decembra 1728, in ukaz o pripravi poročila z datumom 9. februar 1729 (SI AS 1, Vicedomski urad za Kranjsko, šk. 286, I/145, W III–1, 20. 9. 1729). Prim. Mal, Privilegiji trga Vače, str. 120.

⁷⁹ Prepis v: SI AS 7, Deželno glavarstvo na Kranjskem, politični oddelek, šk. 81, Lit. W, No. 10, Vol. 1, 24. 3. 1748 (vidimus 13. 9. 1781). Prim. objavo v: Črnologar, Die Marktprivilegien, str. 25–29. Črnologar je privilegij leta 1897 objavil po prepisu v arhivu mesta Višnja Gora, ki danes ni v evidenci (SI AS 166, Mesto Višnja Gora). V postopku pridobitve je bilo 12. junija 1747 za mnenje vprašano tudi višnjegorsko mesto in nato 22. januarja 1749 seznanjeno z vsebino privilegija v prepisu. – Izvirnik listine je bil leta 1982 še shranjen v šolskem arhivu na Vačah (Benedik, *Vače*, str. 13), danes pa je pogrešan (Arhiv Podružnične šole Vače, Popis gradiva, 1. 2. 2013). Za omogočen vpogled v arhiv in popis gradiva se iskreno zahvaljujem skrbnici gospe Dajani Maurič.

⁸⁰ Izvirnik listine je shranjen v Arhivu Podružnične šole Vače, 1784 III. 29., Dunaj. – Povzetek vsebine z opisom postopka: Mal, Privilegiji trga Vače, str. 121.

⁸¹ SI AS 7, Deželno glavarstvo na Kranjskem, politični oddelek, šk. 81, Lit. W, No. 10, Vol. 1, prezentirano 11. 11. 1781.

⁷⁵ Prim. Jug, Turški napadi, str. 26.

⁷⁶ Otorepec, Ob 500-letnici, str. 282–283.

⁷⁷ O trških pravicah Poljan: Golec, Trgi, ki jih ni bilo?, str. 595–601. O trških pravicah Tržiča: Golec, Trške pravice, str. 444–448.

⁷⁸ Znan je samo koncept vicedomovega poročila z dne 20. sep-

pobiralo (sejmsko) mitnino (*Zollgebühr*),⁸² nakar je obe poročili poslalo še v presojo fiskalnemu uradu v Ljubljani.⁸³ Gledano v celoti so bila mnenja ugodna, razen glede ponovne podelitve pravice do pobiranja stojnine in uvedbe četrtega letnega sejma.⁸⁴ Fiskal je spomnil na cesarski patent iz leta 1770, po katerem je treba vse sejme prestaviti z nedelj in zapovedanih praznikov na ponedeljek, kar v primeru sejma na kvatarno nedeljo ni bilo pogodu mestu Višnja Gora, kjer so imeli tega dne enega najbolj obiskanih sejmov. Lastnik lebeško-ponoviškega gospodstva Franc Rudolf baron Wolkensperg pa je nasprotoval priznanju Vačanom do pobiranja sejmske stojnine, za katero je trdil, da so si jo »ti siromašni kajzarji skrivaj (*subrepticie*) prilastili«, da sta jo kot lastnika gospodstva nemoteno pobirala že njegov oče in stric ter da gre za deželoskodsni prihodek. V resnici jo je gospodstvo pridobilo po sodni poti s pravdo in je ni uživalo nemoteno.⁸⁵ Sklepno poročilo deželnega glavarstva z dne 30. aprila 1782 cesarski dvorni pisarni je bilo prošnji Vačanov zmerno naklonjeno. V uvodu pravi, da so tako imenovani (!) tržani tega trga sploh samo kmetje (*die sogenannte Bürgerschaft dieses Markts überhaupt nur aus Bauern besteht*), zato bi bilo to in druge tovrstne skupnosti morda bolje pustiti brez svobosčin, saj te porajajo le samopašnost in pravne spore (*Ausschweifungen und Rechtsstrittigkeiten*), namesto da bi spodbujale k pokornosti in kulturnosti. Ker pa dosedanje pravice (*Vorzüge*) tega trga sestavljajo zgolj svobodne volitve, prva sodna instanca, trije letni in en tedenski sejem, je deželno glavarstvo menilo, naj se jih potrdi, le oba letna sejma, ki padeta na nedeljo, naj bosta v prihodnje ob ponedeljkih. O stojnini je bila sodba izrečena že zdavnaj (*vor längst*), zato Vačani ne morejo imeti nobenih zahtev več, kakor sta menila tudi okrožni urad in fiskal. Tudi prošnja za četrti letni sejem ni uresničljiva, ker ima sejmski privilegij za ta dan deželnoknežje mesto Višnja Gora, dva sočasna sejma v istem okraju pa bi drug drugemu škodila.⁸⁶ Privilegij Jožefa II. tako ni prinašal ničesar novega, temveč je za razliko od onega iz leta 1748 Vačane prikrajšal za pobiranje sejmske stojnine.⁸⁷

Z Jožefovim privilegijem iz leta 1784 se serija vladarskih trških privilegijev konča, kot je bilo z jožefinsko dobo v glavnem nasploh konec prakse potr-

jevanja mestnih in trških pravic kot takih. Vačani so dokazano izprosili samo tri tovrstne privilegije in še od teh prvega zelo pozno, šele leta 1667. Z odpravo mestnih in trških samouprav ter patrimonialnega sodstva v dobi Ilirskih provinc (1811) so Vačam avtomatično ugasnile vse s privilegiji zagotovljene pravice razen sejmskih. Zadnji privilegij, pridobljen že po tej cezuri, se nanaša zgolj na sejmske pravice trga. S podelitvijo pravice do štirih letnih sejmov je cesar Franc I. 10. oktobra 1828 trem letnim sejmom pridružil še četrtega, na sv. Andreja (30. novembra), ne da bi bil četrti sejem označen kot nova pridobitev. Če bi prva dva sejma, oba ponedeljkova, kdaj padla na praznik, zadnja dva pa na nedeljo ali praznik, jih je bilo treba tisto leto prenesti na prvi naslednji delovni dan. Celotna vsebina listine je znana le iz slovenskega prevoda,⁸⁸ datum in podatek, da je šlo za štiri sejme, pa tudi iz sklicevanja na privilegij v poznejših dokumentih.⁸⁹ O sejmu na andrejevo, tj. na praznik zavetnika župnijske cerkve, sta sicer govorili že prošnji Vačanov nadvojvodi Karlu iz let 1574 in 1581, ko se je očitno že odvijal,⁹⁰ potem pa je bodisi ugasnil bodisi obstal, ne da bi trg zanj imel privilegij.

Pomembnejšo pridobitev od pravice do četrtega sejma je prinesel dvorni dekret 30. julija 1824, ki je trški občini Vače priznal pobiranje sejmske stojnine. S tem je bila Vačanom pravzaprav vrnjena pravica, ki so jo izgubili v sporu z gospodvom Ponoviče, in sicer po letu 1748, ko jim je Marija Terezija potrdila trški privilegij, in kar nekaj časa pred letom 1781, ko so Jožefa II. brez uspeha prosili za vnovično potrditev. Tudi vsebino te dvorne odločitve, utemeljene z novim organizacijskim redom (*Organisierungsordnung*) iz leta 1814, poznamo le iz mlajših omemb. Sprožila je spor med trško občino in gospodvom Ponoviče, ki ga poznamo le bežno in se je leta 1828 končal neugodno za gospodvo.⁹¹

Pred letom 1828, najbrž že veliko prej, je propadel tedenski sejem, za potrditev katerega Vačani tedaj niso več prosili. Tik pred koncem obravnavane dobe pa je trški občini Vače 6. oktobra 1848 uspelo pri ljub-

⁸² Prav tam, 24. 11. 1781.

⁸³ Prav tam, 4. 2. 1782.

⁸⁴ J. Mal je v začetku 20. stoletja v takratnem kranjskem deželnem arhivu v deželnem muzeju še imel v rokah poročila fiskala in vseh treh gospodstev ter mesta Višnja Gora, ki jih danes pogrešamo tako v deželnoglavarskem kot vicedomskem arhivu, na katerega se je v opombi skliceval (Mal, Privilegiji trga Vače, str. 120). Mesto Višnja Gora je pisno izrazilo nestrinjanje s podelitvijo pravice za četrti sejem, ne da bi deželno glavarstvo od njega zahtevalo poročilo (ÖStA, HHStA, FAA, A–X–32, Konv. 5, 22. 12. 1781).

⁸⁵ Mal, Privilegiji trga Vače, str. 120.

⁸⁶ SI AS 7, Deželno glavarstvo na Kranjskem, politični oddelek, šk. 81, Lit. W, No. 10, Vol. 1, 30. 4. 1782.

⁸⁷ Mal, Privilegiji trga Vače, str. 121.

⁸⁸ Po navedbi v turističnem prospektu je bila izvirna listina skupaj z listinama Marije Terezije (1748) in Jožefa II. (1784) leta 1965 še na Vačah (*Vače, Slovenija Jugoslavija*, 1965), danes pa je pogrešana (Arhiv Podružnične šole Vače, Popis gradiva, 1. 2. 2013). Slovenski prevod vsebine je predstavljen v Muzeju Petra Svetika v Domu GEOSS na Vačah. Za vsebino prevoda in informacijo o hrambi listine leta 1965 se iskreno zahvaljujem g. Zvonimirju Kolencu. – Besedilo listine pogrešamo tudi med zadevajajočimi spisi v arhivu ljubljanskega gubernija (SI AS 14, Gubernij v Ljubljani, registratura VIII, fasc. 33, leto 1827–8, št. 4 (508)).

⁸⁹ Privilegij za štiri letne sejme brez navedbe datumov je omejen v dokumentih trške občine (NŠAL, ZA Vače, Razni spisi, šk. 14, Trg Vače, Sezname prebivalcev trga Vače, ki so dobili nazaj štantnino zaradi privilegija cesarja Franca, 1828–1842, 30. 12. 1842; Štantnina, Spisi 1839–1853, 22. 11. 1853).

⁹⁰ Gl. op. 65 in 69.

⁹¹ NŠAL, ZA Vače, Razni spisi, šk. 14, Trg Vače, Štantnina, Spisi 1839–1853, 4. 2. 1842, 22. 11. 1853.

ljanskem guberniju izposlovati privilegij za tedenski sejem ob sredah, namenjen prodaji živine in živil.⁹²

Drugo ključno vprašanje v zvezi z zapisanimi pravicami trga Vače je **njihovo udejanjanje**. Zelo malo vemo o praksi, za prenekatero pravico sploh nič konkretnega. Priča smo veliki diskrepanci med razmeroma dobrim poznavanjem normativne plati pravic in skoraj popolno odsotnostjo pričevanj o praktični plati. Ta specifična Vač v primerjavi z drugimi trgi z razvito sodno-upravno avtonomijo je najtesneje povezana s strukturo in naravo ohranjenih virov. V slovenskem prostoru ni sicer nikakršna posebnost slaba ohranjenost trškega arhiva kot takega. Morda je glavnino starejših dokumentov pogoltnil veliki požar leta 1834.⁹³ Iz časa pred tem so se namreč ohranile le privilegijske listine Marije Terezije, Jožefa II. in Franca I., ki so jih očitno hranili na varnejšem mestu, pa še od teh sta prva in zadnja danes pogrešani,⁹⁴ ter dve oblastni vabili pooblaščenec trga iz dvajsetih let 19. stoletja.⁹⁵ Žal je tudi od arhiva združenih gospodstev Lebek in Ponoviče ohranjena samo zemljiška knjiga iz obdobja 1786–1850.⁹⁶ Na domačih tleh se je daleč največ gradiva ohranilo v župnijskem arhivu, pri čemer so za zgodovino trga posebej pomembne listine, ki so že zgodaj pritegnile pozornost, večinoma pa zadevajo posest in pravice cerkvenih ustanov.⁹⁷ Med drugim vsebujejo že omenjene prve znane omembe posameznih trških sodnikov in tržanov, ne v župnijskem arhivu ne kje drugje pa ne najdemo zapisov, ki bi jih izdelala trška pisarna in izdali trški organi.

Prav odsotnost tovrstnih dokumentov, razen ko gre za prošnje trške skupnosti za podelitev vladarskih privilegijev, je največja pomanjkljivost v naboru virov za zgodovino trga. Dokument trške pisarne ali trškega sodnika umanjka tudi tam, kjer bi ga najprej pričakovali, na primer pri oporoki tržana iz leta 1750; trški sodnik je bil samo priča, sestavil pa jo je domači župnik.⁹⁸ Postavlja se vprašanje, v kolikšni meri se v tem odraža dejansko stanje. Dobimo namreč vtis, kot da Vače niso poznale lastnega pisnega poslovanja, kar pa bi bilo za izvajanje pravic, izhajajočih iz trških privilegijev, povsem nemogoče.

Pregled udejanjanja zapisanih trških pravic začnimo pri tistih, o katerih vemo največ, tj. pri sejamskih. Privilegij cesarja Leopolda I. iz leta 1667 govori o

treh letnih sejmi, o tedenskem sejmu na ponedeljek in o pobiranju stojnine (*Standtrecht*). Da so se letni sejm resnično odvijali na dneve, ki jih določa privilegij, dve desetletji pozneje potrjuje Valvasor (1689), ki pri opisu župnije Vače našteva tri sejme (*Kirchtag*): na nedeljo po veliki noči, na nedeljo po binkošti in na praznik sv. Roka (16. avgusta).⁹⁹ O tedenskem sejmu iz virov ne izvemo ničesar, razen da ga potrjujejo vsi vladarski privilegiji do vključno Jožefovega leta 1784, ta sicer le implicitno, kar lahko pomeni marsikaj, od tega, da so ga izvajali redno, do tega, da ni nikoli zares zaživel. Kar pa zadeva pobiranje stojnine, so jo Vače, kot smo videli, izgubile v korist lebeških graščakov, baronov Wolkenspergov, in sicer že kar nekaj časa pred letom 1781. Sodna odločitev je ostala v veljavi, saj je Jožef II. stojnino izvzel iz svoje potrditve vaških trških pravic 29. marca 1784. Ko jo je dvorni dekret leta 1824 spet priznal trgu oziroma zdaj trški občini, jo je ta oddajala posameznikom v zakup, o čemer priča vrsta dokumentov od leta 1840 dalje in še iz desetletja po ustanovitvi moderne občine (1849).¹⁰⁰

Pravice, povezane s trško upravo in sodstvom, so morale biti leta 1667 že utečene, da jim nihče od vprašanih za mnenje ni nasprotoval oziroma je to storil brez učinka. Samo ugibamo pa lahko, od kdaj so na Vačah smeli vsako leto voliti sodnika in od kdaj je temu pripadalo nižje sodstvo. Omenjanje pomirja v letih 1444 in 1465 kaže na zgodnje izoblikovanje trškega sodstva in tudi volitve sodnika v 15. stoletju ne bi bile nemogoče, a je oboje zavito v gosto meglo. Ne poznamo namreč niti enega konkretnega primera udejanjanja obeh pravic – vsaj ene omembe volitev in kazenskoso dnega procesa ali civilnosodnega postopka pred vaškim trškim sodnikom. Vse vedenje o tem izvira iz treh vladarskih privilegijev – Leopolda I. (1667), Marije Terezije (1748) in Jožefa II. (1784) – ter iz prošenj za njihovo podelitev. Prosilcem, tj. sodniku in tržanom trga Vače na Kranjskem, je Leopold kot prvi priznal vsakoletne volitve trškega sodnika (*Ihre Jährliche Richter wahl halten*), sodno palico (*den gericht Stab führen*) ter sodstvo prve stopnje nad tržani in gostači (*erste Instanz über Ihre Bürger und Inwohner*) tako v zasebnopravnih kot v kazenskih zadevah (*tamquam personalia quam respectu Criminalium*). Izvzeto je bilo krvno sodstvo (*ausgenommen, wo daß Blueth vnd daß Leben concerniert*), prizivna stopnja (*die Appelation*) pa je pripadala gospostvu kot drugi sodni instanci (*alß anderer Instanz gelaßen*). Vačani so gospostvu ostali podvrženi s činžem, davkom in drugimi obveznostmi, razen da jih je privilegij v celoti oproščal sodelovanja pri pregonu hudodelcev in izvrstitvi kazni nad njimi (*deß Jagens, alß auch der Ausführung der Malefiz Persohnen*).¹⁰¹ Trške svobošči-

⁹² O podelitvi privilegija in vnovični podelitvi sejemske koncesije 17. novembra 1850 govori dopis namestništva v Ljubljani okrajnemu glavarstvu Kamnik 13. februarja 1851 (NŠAL, ZA Vače, Razni spisi, šk. 14, Trg Vače, Štamtina, Spisi 1839–1853, 13. 2. 1851).

⁹³ O požaru: Benedik, *Vače*, str. 34–35; Vodopivec, O Vačah, str. 506.

⁹⁴ Gl. op. 79 in 88.

⁹⁵ Arhiv Podružnične šole Vače, 21. 12. 1821 in 7. 2. 1826.

⁹⁶ SI AS 334 Zemljiška knjiga za sodni okraj Litija, Ponoviče.

⁹⁷ Pokorn, Regesti listin.

⁹⁸ Regest danes pogrešane listine z dne 10. aprila 1750 v: Pokorn, Regesti listin, str. 291.

⁹⁹ Valvasor, *Die Ehre*, VIII, str. 829.

¹⁰⁰ NŠAL, ZA Vače, Razni spisi, šk. 14, Trg Vače, Štamtina, sezname 1840–1860; Štamtina, Spisi 1839–1853.

¹⁰¹ SI AS 1063, Zbirka listin, Kronološka serija, št. 2584, 1667 IX. 21., Dunaj. Prim. Mal, Privilegiji trga Vače, str. 119. – Po

ne ne govorijo niti o načinu in vsakoletnem datumu volitev niti o tem, kdo je trškega sodnika potrjeval, saj je bilo zadnje samoumevno v pristojnosti zemljiškega gospoda. Odprto ostaja vprašanje, ali je gospodstvo tako kot ponekod drugod sodniške kandidate predlagalo samo, morda izbralo enega med več predlogi tržanov ali imelo kakšno drugo diskrecijsko pravico.

Če upoštevamo analogije, ni izključeno, da so Vače resnično imele pravico do volitev trškega sodnika že v drugi polovici 15. stoletja, kot so Vačani trdili s sklicevanjem na domnevne uničene privilegije. Tedaj že obzidani trg Višnja Gora je, denimo, dobil pomirje in pravico do volitev sodnika od cesarja Friderika III. leta 1461, kmalu zatem pa leta 1478 od istega vladarja še potrditev statusa mesta.¹⁰² Z Vačami bi bilo primerljivejše prav tako nedeželnoknežje Ljubno ob Savinji, ki mu je prvi ljubljanski škof, njegov novi zemljiški gospod, leta 1464 podelil pravico do lastnega nižjega sodstva in izvoljenega sodnika, pri čemer ljubenski trg dotlej ni premogel niti postavljenega sodnika.¹⁰³ Za razliko od Vač, kjer sodnika prvič srečamo leta 1447, sta prvi omembi sodnikov v sosednjih trgih Motnik in Litija približno sto let mlajši. Sredi 16. stoletja so sodnika v Motniku očitno že volili, prvo poročilo o njegovi voljeni funkciji v Litiji pa je veliko poznejše, iz prve polovice 17. stoletja.¹⁰⁴

Na Vačah poimensko navedene trške sodnike srečujemo kontinuirano, velikokrat v župnijskih matičah kot očete, botre, poročne priče in podobno¹⁰⁵ ter redno v dokumentih svetne narave, a v teh nikoli v njihovi glavni vlogi – z avtoriteto sodnika in pristojnika trga.¹⁰⁶ Sodnik kot tak in brez imena (N.

Richter) nastopa s skupnostjo tržanov v prošnjah za privilegije,¹⁰⁷ nikdar pa ni podpisan pod kak dokument trške pisarne oziroma trškega sodišča, ker teh, kot rečeno, ni.

Ob sodniku je tako kot v drugih trgih z razvito samoupravo moral obstajati trški svet, o katerem v razpoložljivih virih prav tako ni sledu. Brez sveta si ne moremo predstavljati učinkovitega prvostopenjskega sodstva glede na pristojnosti, ki so jih trgu od leta 1667 dalje priznavali vladarski privilegiji. Za primerjavo povejmo, da je trški svet komajda izpričan tudi v sosednjem primerljivo velikem trgu Litija, in sicer dvakrat sredi 17. stoletja, prvič leta 1645 v samonaslovlitvi »N. sodnik, trg in tržani« in drugič sedem let pozneje skupaj s sodnikom v sporu z zemljiškim gospodom.¹⁰⁸

Ko so Vačani nastopali kot skupnost, so se v prošnjah in drugih dopisih naslavljali bodisi samo kot tržani bodisi s sodnikom na prvem mestu. Ob prvem znanem takem nastopu leta 1574, v prošnji nadvojvodi Karlu za sejmski privilegij, so podpisani kot tržani, podložni baronu Saurau: *N. vnnd N. die Purgers Leitt zu Watsch Im Landts Crain, vnnd dem wolgebornen Herrn Herrn Franzen Freiherrn zu Sauraw vnnderworfen*.¹⁰⁹ Podobno, samo kot »ubogi tržani«, so naslovljeni v prošnji za sejmski privilegij sedem let pozneje, leta 1581: *N. vnd N: die Armen Burger des Marckhts Watsch*.¹¹⁰ Na čelu s sodnikom so se na vladarja obrnili šele leta 1667, ko privilegij Leopolda I. kot prosilce navaja sodnika in tržane (*N. Richter vnd Burgerschaft deß Markht Watsch in Crain*).¹¹¹ Enako naslovitev srečamo leta 1729 v vicedomovem konceptnem poročilu o prošnji za potrditev Leopoldovega privilegija¹¹² in zelo podobno v privilegiju Marije Terezije iz leta 1748: *N. Richter und gesambte Burgerschaft des Marckhts Watsch in (Unserm) Hertzogthumb Crain*,¹¹³ kakršna je tudi v prošnji za privilegij Jožefu II. leta 1781.¹¹⁴ V samem privilegiju, izdanem tri leta pozneje, 1784, najdemo zgolj navedbo, da ga Jožef II. podeljuje trgu Vače (*Markt Waatsch*) na njegovo prošnjo.¹¹⁵ Samonaslavljanje sodnik, svet in tržani ali samo sodnik in svet trga Vače se je Vačanom očitno

J. Malu naj bi bili Vačani »oproščeni lovskega priganjstva in tiranja zločincev« (prav tam).

¹⁰² Otorepec, Ob 500-letnici, str. 282–283.

¹⁰³ Baš, Doneski k zgodovini, str. 66–68.

¹⁰⁴ V Motniku je sodnik prvič omenjen leta 1542, iz leta 1574 pa izvira poročilo, da je pravica do volitev že stara (Urankar, *Zgodovina trga Motnika*, str. 20). Litijski sodnik se v virih prvič pojavi leta 1566, nakar je potrjevanje (izvoljenega) sodnika s strani višnjegorskega gosposčinskega upravitelja kot utečeno izpričano leta 1646 (Golec, Litija, str. 477–479).

¹⁰⁵ V župnijskih matičah, ki se začenjajo s krstnimi leta 1621, je prvi sodnik Marko Juvan omenjen kot oče krščenca 23. marca 1621, izjemoma v nemščini in kot »sodnik Vačanov« (*Rihter der Watscheren*), nato pa najverjetneje isti, a samo z osebnim imenom Marko, v oklicu hčerke (*Marci Judicis ... in oppido Watsch*) 20. januarja 1627 (NŠAL, ZA Vače, Matične knjige, R 1621–1628, s. p.; v njej oklicna knjiga 1621–1628, s. p.).

¹⁰⁶ Prvi znani vaški sodnik nastopa v kupoprodajni listini z datumom 7. december 1447 v vlogi kupca (regesta: Pokorn, Regesti listin, str. 213; Čipić Rehar, *Listine*, str. 233). Drugi sodniki so izpričani kot: cerkveni ključar leta 1467 (Pokorn, Regesti listin, str. 213), sopečatitelj kupoprodajne listine v letih 1520 in 1582 (prav tam, str. 214 in 283), sopečatitelj kupoprodajne listine in ključar župnijske cerkve 1582 (prav tam, str. 283; Čipić Rehar, *Listine*, str. 238), prejemnik v izročilni listini 1637 (Pokorn, Regesti listin, str. 285), priča v zakupni listini in hkrati mežnar župnijske cerkve (prav tam, str. 289), priča pri oporoki tržana leta 1750 (prav tam, str. 291) ter priča v poročni pogodbi med župnijskim podložnikom in hčerko tržana leta 1794 (NŠAL, ZA Vače, Razne knjige, šk. 3, zapisnik pravnih poslov župnije Vače 1785–1802, pag. 24).

¹⁰⁷ Gl. op. 109–114.

¹⁰⁸ Golec, Litija, str. 479.

¹⁰⁹ SI AS 1, Vicedomski urad za Kranjsko, šk. 286, I/145, W III–2, s. d. (prezentirano 3. 2. 1574, z datumi posredovanja dalje 5., 6. in 10. 2. 1574).

¹¹⁰ SI AS 1, Vicedomski urad za Kranjsko, šk. 286, I/145, W III–1, s. d. (prezentirano 18. 12. 1581, z datumoma posredovanja vladi 20. 12. 1581 ter kranjskemu deželnemu glavarju in vicedomu 22. 12. 1581).

¹¹¹ SI AS 1063, Zbirka listin, Kronološka serija, št. 2584, 1667 IX. 21., Dunaj.

¹¹² SI AS 1, Vicedomski urad za Kranjsko, šk. 286, I/145, W III–1, 20. 9. 1729.

¹¹³ Črnologar, Die Marktprivilegien, str. 26. – Svojlilni zaimek *Unserm* je dodatek dvorne pisarne.

¹¹⁴ SI AS 7, Deželno glavarstvo na Kranjskem, politični oddelek, šk. 81, Lit. W, No. 10, Vol. 1, prezentirano 11. 11. 1781.

¹¹⁵ Arhiv Podružnične šole Vače, 1784 III. 29., Dunaj.

zdelo neprimerno oziroma pretirano, vsaj ko je šlo za dopisovanje z vladarjevimi organi, če ne tudi sicer. Na sodnika in svet naletimo samo enkrat, a ne gre za samooznako. Med višnjegorski akti Auerspergovega arhiva je v naslovu spisa iz leta 1749 navedeno, da upravitelj gospodstva Višnja Gora toži sodnika in svet trga Vače (*Richter vnd Rath des Marktes Watsch*), kar je poznejša arhivska oznaka.¹¹⁶

Tako kot za Litijo tudi za Vače ne vemo ničesar o sprejemanju posameznikov med tržane, ampak se lahko opremo zgolj na analogije s podobno ustrojenimi trgi.¹¹⁷ Posamezni Vačani, ki jih srečamo v listinah, so praviloma navedeni kot tržani,¹¹⁸ kar ne pomeni, da so tak naslov avtomatično nosili vsi moški posestniki in da Vače ne bi poznale delitve na polnopravne, individualno sprejete tržane in netržane. Samo pravi tržani, tisti s podeljenimi tržanskimi pravicami, so lahko volili sodnika in odločali o trških zadevah. Kdor pa je v tako majhnem trgu premogel lasten oštarij, je prej ko slej postal tudi tržan. Obstoj pravih tržanov, ki se razlikujejo od netržanov, nakazujejo župnijske matice, v katerih so nekateri Vačani označeni kot tržani (*civis*), drugi pa ne. V trških privilegijih takšno delitev potrjuje formulacija, da ima sodnik prvo sodno instanco nad tržani in drugimi trškimi prebivalci ali gostači (*Bürger vnd Inwohner*).¹¹⁹

Ne iz trških privilegijev ne iz prakse ni razvidno, da bi imeli eni in drugi kakršne koli predprave pred drugimi podložniki lebeškega oziroma pozneje lebeško-ponoviškega gospodstva. V trških privilegijih iz let 1667 in 1748 je izrecno rečeno, da so z vsemi obveznostmi podrejeni gospodstvu, oproščeni pa le sodelovanja pri pregonu hudodelcev in izvršitvi kazni nad njimi. Vačani so bili po osebnem položaju izenačeni z drugimi podložniki, kar pomeni, da niso imeli pravice do selitve, ne da bi od zemljiškega gospoda dobili odvezo od rojenjaštva.

Za posamezne na Vačah živeče osebe v listinah srečujemo še eno oznako, in sicer svobodnik (*Freisass*), večkrat pa je posameznikov svobodniški položaj razviden iz same vsebine.¹²⁰ Šlo je za posestnike zemljišč, ki z njimi niso bili podložni nobenemu gospodstvu, temveč neposredno deželi. Status svobodnika se ni izključeval s podložništvom lebeško-ponoviškemu gospodstvu (prek svobodnikove podložniške

posesti in po njegovem osebnem položaju)¹²¹ ter s statusom tržana.¹²² Območje Vač je bilo nasploh znano po svobodnikih, ki jih je na Kranjskem več kot v župniji Vače izpričanih samo še na območju Vipave.¹²³

Posebno vprašanje zadeva trško pisarno v smislu opravljanja pisarskih poslov v najširšem pomenu besede. Trg ni vodil lastnih urbarjev, davčnih in drugih registrov, ker je bil vsak posestnik podrejen neposredno gospodstvu. Prav tako trško sodišče ni imelo pristojnosti v zvezi s posestnimi menjavami, kot so izdajanje kupoprodajnih in poročnih pogodb, overitve oporok, zapuščinske razprave in drugi prenosi posesti.¹²⁴ Je pa bilo treba občasno kaj spraviti na papir, najsi bo za domačo rabo ali v občevarju navzven. Nekdo je vsekakor vodil knjigo sodnih protokolov prvostopenjskega sodišča, ki je v skladu s tedanjimi običaji najverjetneje rabila hkrati kot trška knjiga za zapisovanje sklepov trškega predstojništva in skupnosti tržanov ter drugih spomina vrednih zadev. Pri tem ne preseneča, da v virih nikjer ne srečamo trškega pisarja. Mali trg ni imel plačanega človeka, ki bi se vzdrževal samo ali pretežno s pisanjem in bi si na ta način »prislužil« omembo, denimo v župnijskih maticah kot *scriba oppidi*. Za ta priložnostna opravila so bili primerni duhovniki,¹²⁵ gospoščinski pisarji,¹²⁶ organisti (in učitelji) ter kak »zakotni pisar«. Poleg tega spadajo Vače med tiste trge z lastnim sodstvom in razvito stopnjo samouprave, za katere ni potrjeno, da bi kdaj premogli lasten trški pečatnik,¹²⁷ saj za to ni bilo prave potrebe. Znanih je samo nekaj sopeča-

¹²¹ Svobodništvo ni bilo z osebo spojena lastnost ali pravica, temveč s posestjo nepodložnega, prostega zemljišča združeno svojstvo (Polec, Svobodniki, str. 47).

¹²² V kranjski imenjski knjigi med svobodniki srečamo Gregorja Poka, čigar imenja je bilo leta 1582 preneseno na Jurija Müllnerja (SI AS 173, Imenjska knjiga za Kranjsko, knj. 4 (1546–1618), fol. 314v). Iz prodajne listine je razvidno, da je šlo za desetino, prodajalca sta bila Pokova sinova, že pokojni Pok pa je naveden kot vaški tržan (Pokorn, Regesti listin, str. 283). Podoben primer je Hans Khernacher, ki je v prodajni listini za desetino, vpisano v imenjsko knjigo za svobodnike, označen kot tržan in trgovec na Vačah (prav tam, str. 286; SI AS 173, Imenjska knjiga za Kranjsko, knj. 7 (1662–1756), fol. 41r).

¹²³ Prim. seznam svobodnikov leta 1784 v: Polec, Svobodniki, str. 128–134.

¹²⁴ Iz sosednje Litije sta znana dva primera prometa z nepremičninami z overitvijo trškega sodišča, leta 1582 in 1612, pri čemer ni znano, ali je šlo za utečeno prakso ali za izjemi (Golec, Litija, str. 478).

¹²⁵ Ob koncu obravnavane dobe je denimo trške obračune sestavljal župnik Matevž Kristan (gl. op. 152).

¹²⁶ Za enega pisarja gospodstva Lebek ali Ponoviče vemo, da je vsaj nekaj časa stanoval na Vačah, in sicer Blaž Faganelli, plebejski svak Janeza Vajkarda Valvasorja; ob sklenitvi stanovsko neprimerne zakona s polihistorjevo sestro Rozalijo Konstancijo leta 1670 je označen kot pisar gospoda Wizensteina, ob sinovem rojstvu naslednje leto pa so kot kraj otrokovega rojstva navedene Vače (Golec, Valvasorji, str. 203).

¹²⁷ Trški pečatnik prav tako ni izpričan pri sosednji Litiji (Golec, Litija, str. 481). Od štirih gorenjskih trgov ga je premogla Bela Peč (Golec, Posebnosti nastanka, str. 407) in v 17. stoletju tudi Tržič, ta celo dva, velikega in malega (Golec, Trške pravice, str. 450).

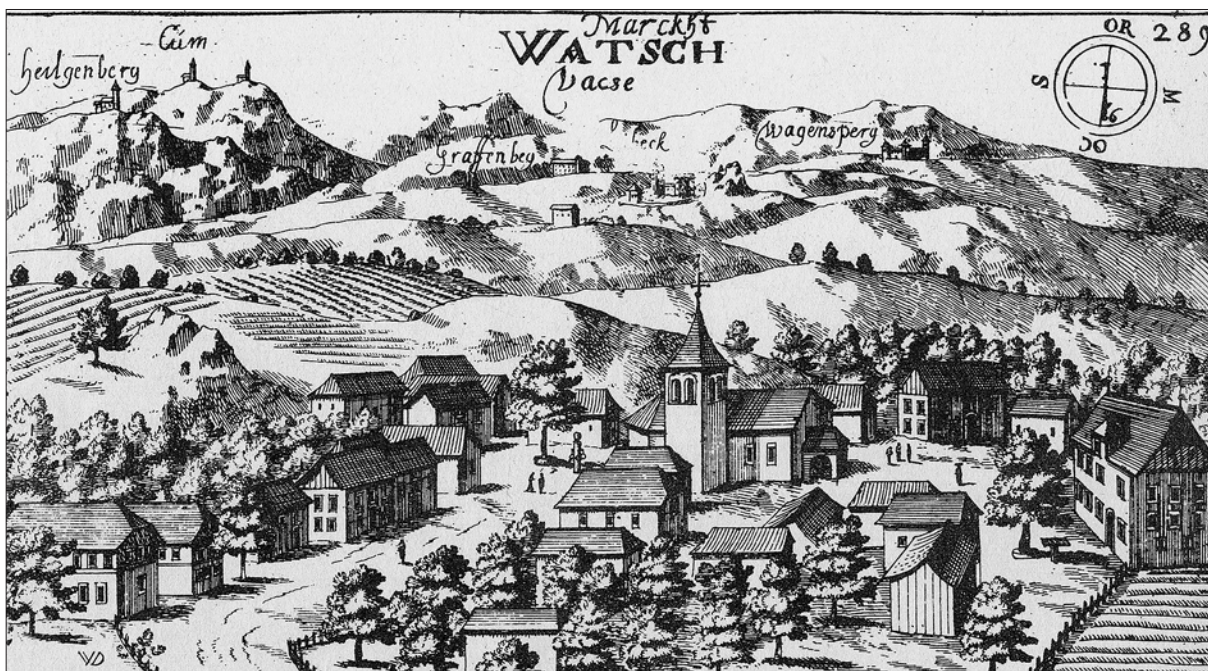
¹¹⁶ ÖStA, HHStA, FAA, A–X–32, Konv. 4. – V sejamskem privilegiju cesarja Franca I., podeljenem trgu leta 1828, katerega vsebina je znana le v slovenskem prevodu (gl. op. 88), naj bi kot prosilci nastopali »naši dragi in zvesti sodniki in svet trga Vače«, kar je nedvomno napaka, saj takšnih organov v tem času ni več moglo biti. Prosilca bi bila lahko kvečjemu občinski rihtar in odbor (*Gemeinderichter und Ausschuss*).

¹¹⁷ Golec, Litija, str. 479.

¹¹⁸ Pokorn, Regesti listin, str. 213–215, 283–286, 288, 291.

¹¹⁹ SI AS 1063, Zbirka listin, Kronološka serija, št. 2584, 1667 IX. 21., Dunaj; SI AS 7, Deželno glavarstvo na Kranjskem, politični oddelek, šk. 81, Lit. W, No. 10, Vol. 1, 24. 3. 1748 (vidimus 13. 9. 1781).

¹²⁰ Pokorn, Regesti listin, str. 214, 215, 283, 286, 288 in 289.

Vače po Valvasorjevi Topografiji Kranjske iz leta 1679 (*Valvasor, Topographia*, sl. 289).

tenj dokumentov z zasebnimi pečatniki trških sodnikov in tržanov.¹²⁸

Iz časa trškega sodstva poznamo upodobitev sramotilnega stebra (prangerja) na Valvasorjevem bakrorezu trga Vače v *Topografiji Kranjske* (1679). Stal je nedaleč od župnijske cerkve, v spodnjem delu tržnega prostora (Placa),¹²⁹ nedvomno pa ga ni uporabljal samo trg, ampak tudi patrimonialno in deželsko sodišče gospodstva Lebek.¹³⁰

Prav tako ni nobenega dvoma, da so predstavniki vaških tržanov sodelovali kot prisedniki pri krvnih pravih lebeškega deželskega sodišča, o čemer ni pričevanj zaradi neugodne strukture ohranjenih virov.¹³¹ V skladu z običajno prakso, da deželska sodišča vabijo za prisednike po nekaj predstavnikov iz sosednjih mest in trgov, so Vačane klicali za prisednike tudi drugam, tako denimo tri do štiri tržane z Vač in

Svibnega na krvne pravde deželskega sodišča Gamberk, ki so se po gamberškem urbarju iz leta 1571 odvijale pri Sv. Marjeti v Lokah.¹³²

Izvajanje prve sodne instance, kot ga izpričujejo trški privilegiji do vključno Jožefovega iz leta 1784, ta sicer implicitno, bi lahko v jožefinski dobi ob napovedani in nato tudi izvajani modernizaciji sodstva postalo težava. Deželno glavarstvo v Ljubljani leta 1782 v poročilu pred izdajo privilegija ni delilo mnenja fiskala, da bi bilo treba »te kmečke ljudi« primorati k izvajanju novega sodnega reda. Kot je zapisalo, nihče med njimi ne zna ne brati ne pisati, tako da ne bi mogel slediti smernicam sodnega reda, poleg tega pa se bodo težko našli primeri, ko bi se bilo treba ravnati po omenjenem predpisu.¹³³ Trški sodnik na Vačah tudi po jožefinskih sodnih reformah sredi osemdesetih let, ko so se gosposčinska sodišča preoblikovala v t. i. krajevna sodišča (*Ortsgericht*),¹³⁴ najbrž ni izgubil svojih prav tedaj znova potrjenih pristojnosti ali vsaj ne v celoti, ampak se je to zgodilo šele, ko je francoska zasedbena oblast v začetku leta 1812 upravno in sodno strukturo Ilirskih provinc prilagodila francoskim vzorom¹³⁵ ter so prenehale obstajati mestne in trške sodno-upravne avtonomije v dotedanji obliki.

Postavlja se vprašanje, ali je pri upravno-sodni strukturi trga Vače prišlo do kakšnih sprememb v

¹²⁸ Trški sodnik in tržan sta leta 1520 za dvema plemičema sopečatila prodajno listino tržana za desetino (Pokorn, *Regesti listin*, str. 214), leta 1580 pa sama prav takšno listino (prav tam, str. 283). Leta 1582 so na dve prodajni listini pečate obesili sodnik in dva tržana (prav tam, str. 283), leta 1591 sta prodajno listino sopečatila dva tržana (prav tam, str. 284), leta 1638 pa med štirimi sopečatitelji kupoprodaje najdemo dva vaška tržana (prav tam, str. 285).

¹²⁹ Valvasor, *Topographia*, sl. 289.

¹³⁰ Pravico postavljati ljudi pred sramotilni stebel so imeli po ljudskem izročilu trije: trški sodnik, lebeški graščak in vaški župnik (Štrus, Vače, str. 79).

¹³¹ Vislice lebeškega deželskega sodišča so po ustnem izročilu stale na Gavgenhribu južno od Ržišč (*Krajevni leksikon Slovenije*, str. 277; Štrus, Vače, str. 79). Jožefinski vojaški zemljevid iz let 1784–1787, ki marsikje prikazuje tudi vislice – v legendi razlikuje med kamnitimi in lesenimi (Rajšp (ur.), *Slovenija*. 2. zvezek, str. XXIII–XXIV) –, takega objekta pri Lebeku ne pozna (prav tam, sekcija 191).

¹³² SI AS 1074, Zbirka urbarjev, I/10u, reformirani urbar gospodstva Gamberk 1571, pag. 146–147.

¹³³ SI AS 7, Deželno glavarstvo na Kranjskem, politični oddelek, šk. 81, Lit. W, No. 10, Vol. 1, 30. 4. 1782.

¹³⁴ Prim. Zontar, *Struktura uprave*, str. 136–138.

¹³⁵ Prim. prav tam, str. 201.

zadnjih desetletjih pred tem posegom, potem ko so se oblikovali naborni okraji in prve upravne oziroma davčne občine na čelu z rihtarji.¹³⁶ Na podlagi skopih virov ni mogoče ugotoviti, ali se je novooblikovana (davčna oziroma katastrska) občina Vače, ki jo v povezavi z jožefinskim katastrom srečamo v drugi polovici osemdesetih let 18. stoletja, ozemeljsko naslonila na staro trško pomirje, funkcija občinskega rihtarja, ob katerem je izpričan tričlanski odbor, pa morda (začasno) zlila s funkcijo trškega sodnika.¹³⁷ Prav mogoče bi bilo, da bi drug ob drugem obstajala trški sodnik in občinski rihtar,¹³⁸ med katerima brez poznavanja konteksta ni mogoče razlikovati, saj je bilo nemško poimenovanje za obe funkciji enako: *Richter*.

Ko so med francosko zasedbo v začetku leta 1812 oblikovali prve prave upravne občine na čelu z imenovanim županom (*maire*), Vače niso postale sedež občine, ampak je nastala občina Ponoviče kot sestavni del kantona Gamberk.¹³⁹ Po restavraciji avstrijske oblasti so francoske občine leta 1814 ukinili in namesto njih ponovno uvedli okraje, ki so jim zdaj podredili na novo oblikovane glavne občine s (pod)občinami. Na čelu prvih so bili nadrihtarji, na čelu drugih pa rihtarji. Vače so kot podobčina (*Untergemeinde*), ki je poleg samih Vač vključevala še pet naselij (Ržišče, Slivna, Potok, Klenik in Široka Set), s tremi občinami sestavljale glavno občino (*Hauptgemeinde*) Ponoviče. V ponoviškem dvorcu je bil tudi sedež okrajne gosposke Ponoviče,¹⁴⁰ ki je na svojem območju prevzela upravne in davčne pristojnosti zemljiških gospodov ter delokrog patrimonialnih sodišč iz časa pred francosko upravo,¹⁴¹ tako tudi delokrog trškega sodnika na Vačah. Ko se je ponoviško gospostvo okrajni upravi odpovedalo, so leta 1834 za okraj Ponoviče ustanovili državni okrajni komisariat, ki je imel sedež v graščini Zalog pri Moravčah

in se je od leta 1840 tudi uradno imenoval Zalog.¹⁴² Okrajna oblast je tu ostala do ustanovitve modernih okrajev in občin leta 1849, ko je nastala trška občina Vače z izvoljenim občinskim odborom in županom, vključena v okrajno glavarstvo Kamnik.¹⁴³

V predmarčni dobi, od leta 1814 dalje, so Vače kot (pod)občina imele občinskega rihtarja (*Gemeinderichter*), ki je skrbel za krajevne zadeve in ga dokumenti alternativno naslavljajo tudi trški rihtar (*Marktrichter*), občino pakot trško občino (*Marktgemeinde*).¹⁴⁴ Takšno poimenovanje je bilo v skladu z uredbo iz leta 1814, da se rihtarji v občinah, ki so bile dejansko mesta in trgi, imenujejo mestni in trški, vendar se niso v ničemer razlikovali od rihtarjev v podeželskih občinah.¹⁴⁵ Glede na to, da so tudi trške sodnike v stoletjih pred francosko zasedbo slovensko imenovali z adaptiranim nemškim izrazom rihtar, v poimenovanju ni bilo razlike med rihtarji predmarčne dobe in nekdanjimi sodniki. Za Vače ni znano, ali je rihtarja postavljala okrajni komisar, kakor je velevalo splošno pravilo,¹⁴⁶ ali so ga volili, kot je potrjeno za sosednjo Litijo.¹⁴⁷ Vsaka občina je sicer iz svoje srede izvolila dva odbornika (*Ausschussmänner, Ausschuss*), ki sta pod rihtarjevim vodstvom sodelovala pri občinskih zadevah.¹⁴⁸ V praksi je bilo odbornikov lahko več, tako tudi v občini Vače, za katero poznamo sestavo odbora iz zapisnikov v katastrskih cenilnih operatih iz zgodnjih tridesetih let.¹⁴⁹

Delovanje občine je za čas po letu 1840 dokaj dobro dokumentirano z gradivom, ki se je ohranilo v župnijskem arhivu¹⁵⁰ in se ga bomo samo dotaknili. Zanimiv je razlog, zakaj se je znašlo tam. Potem ko je trg v dvajsetih letih spet pridobil pravico do pobiranja sejemске stojnine in naj bi si dva pobiralca, od tega en nekdanji trški rihtar, večino pobranega denarja prisvojila, je okrajni komisariat leta 1840 pomagal uvesti red in izrazil željo, naj blagajno hrani župnik Matevž Kristan v župnišču ter vodi tudi raču-

¹³⁶ Prim. Žontar, *Struktura uprave*, str. 133–136.

¹³⁷ V fragmentarno ohranjeni napovedi (fasiji) jožefinskega katastra za trško občino Vače (*Gemeinde Markt Waatsch*) iz leta 1786 najdemo sedemkrat podpisanega rihtarja Antona Škarjo (*als Richter (von Waatsch)*), župana Andreja Juvana (*als Supan von Waatsch*) in tri zaprisežene odbornike (*geschworene Ausschussmänner*) (NŠAL, ŽA Vače, Razni spisi, šk. 3, Popis zemljišč občine Vače 1786, 30. 6.–31. 7. 1786). Naslednje leto, ko je okrajni komisariat gospostva Ponoviče izvedel vzajemno kontrolo zemljišč med občinama Vače ter Sv. Florijan in Sv. Neža (Gora pri Pečah in Zgornja Slivna), je vaško občino zastopal »Richter«¹³⁸ Valentin Korač z odborniki (prav tam, Razni spisi, šk. 2, Davčni spisi 1764–1809, 19. 2. 1787). Isti se 19. novembra 1788 pojavi kot »Richter«¹³⁹ v vlogi krstnega botra (prav tam, Matične knjige, R 1771–1806, pag. 179). Po nedatiranem opisu meja občine trg Vače ter Sv. Florijan in Sv. Neža, ki izvira iz istega časa in je deloma napisan v slovenščini, je obseg vaške občine meril 8 ur ali 4 milje (prav tam, Razni spisi, šk. 14, trg Vače, Opis meje občine trga Vače in občine Sv. Florijana in Sv. Neže, s. d.).

¹³⁸ Prim. Žontar, *Struktura uprave*, str. 136.

¹³⁹ Kolanović et al. (ur.), *Napoléon*, str. 894.

¹⁴⁰ *Haupt-Ausweis*, fol. C2. Prim. Polec, *Kraljestvo Ilirija*, str. 312.

¹⁴¹ Prim. Žontar, *Struktura uprave*, str. 227–230.

¹⁴² Polec, *Kraljestvo Ilirija*, str. 225, 227 in 231.

¹⁴³ Prav tam, str. 248 in 250.

¹⁴⁴ Dopis okrajnega komisariata Zalog z dne 23. januarja 1844 je, denimo, naslovljen na trškega sodnika (*an den Marktrichter Egid Suppan*), v besedilu pa je govor o občinskem rihtarju (*Gemeinderichter*); isti dokument imenuje vaško občino trška občina (*Marktgemeinde*) (NŠAL, ŽA Vače, Razni spisi, šk. 14, Trg Vače, Štantnina, Spisi 1839–1853, 23. 1. 1844).

¹⁴⁵ Žontar, *Struktura uprave*, str. 236.

¹⁴⁶ Prav tam.

¹⁴⁷ Golec, Litija, str. 483.

¹⁴⁸ Žontar, *Struktura uprave*, str. 236.

¹⁴⁹ V letih 1830 in 1832 je ob rihtarju (*Gemeinderichter*) Jožefu Krulcu, ki se je edini podpisal sam (*Richter*), izpričanih pet nepismenih občinskih odbornikov (*Ausschussmänner, Gemeindeausschussmänner*) (SI AS 176, Franciscejski kataster za Kranjsko, Cenilni operati, L 327, k. o. Vače, cenilni elaborat, 25. 9. 1830, 16. 7. 1832). Rihtar Krulc ni prihajal z Vač, ampak je šlo za kmeta z Ržišč (SI AS 176, Franciscejski kataster za Kranjsko, L 327, k. o. Vače, abecedni seznam posestnikov, 8. 3. 1827).

¹⁵⁰ NŠAL, ŽA Vače, Razni spisi, šk. 14, Trg Vače.

ne.¹⁵¹ Plod Kristanovega uradovanja za potrebe trške občine so letni obračuni prihodkov od stojnine in izdatkov za potrebe trga ter računski zaključki trga, iz katerih izhaja, da je bila edini redni prihodek trške občine sejemska stojnina, ki so jo oddajali v zakup.¹⁵²

V prvi polovici 19. stoletja je po pol tisočletja prišlo iz rabe označevanje posameznikov s tržani (*Bürger, civis*), potem ko je v župnijskih maticah od začetka stoletja pešalo in so Vačani v njih vse pogostejše navedeni kot kmetje (*Bauern*).¹⁵³ V svetnih dokumentih, ki zadevajo trg, je v predmarčni dobi govor le še o prebivalcih trga (*Marktinsassen*).¹⁵⁴ Kot vse kaže, je z ukinitvijo trškega sodstva in sodnika (1811) prenehalo tudi individualno podeljevanje tržanstva, o katerem ni poročil ne prej ne pozneje. Za zadnja leta obravnavane dobe so referenca obračuni prejemkov in izdatkov trga od leta 1840 dalje, v katerih zamenjamo plačila kakršnih koli tržanskih taks.¹⁵⁵

Medtem ko je v francoski dobi ugasnila »klasična« trška avtonomija in hkrati s tem ali malo pozneje še pravni status tržanov, je naslov trg preživel upravno-sodne reforme po marčni revoluciji in živel dalje tudi v nazivu leta 1849 ustanovljene moderne občine.¹⁵⁶ Trški naslov in skromni atributi trga so se pri Vačah ohranili do srede 20. stoletja, pri čemer je od-

prava naslova trg nekaj let po drugi svetovni vojni – v okviru splošne ukinitve trških naslovov – sovpadala z izgubo sedeža občine in z gospodarskim nazadovanjem kraja.¹⁵⁷

S trškimi pravicami in atributi je povezano tudi vprašanje grba trga Vače, ki ga srečamo samo pri Valvasorju, najprej v barvni različici v njegovi rokopisni grbovni knjigi (1687–88)¹⁵⁸ in nato še v črno-beli v *Slavi vojvodine Kranjske* (1689).¹⁵⁹ Podoba na grbu je zelo preprosta, iz tal poganjajoče košato listnato drevo, ki je v različici v *Slavi* nekoliko ukrivljeno in z manjšo krošnjo. Postavlja se vprašanje, ali si ni kranjski polihistor grba preprosto izmislil, kar ne bi bil edini tak primer. O obstoju nekaterih grbov, zlasti grbov marginalnih trgov, ni namreč nobenih sledov drugje kot pri Valvasorju.¹⁶⁰

Posestna, demografska in gospodarska podoba Vač

Medtem ko **posestno strukturo** večine kranjskih trgov poznamo iz urbarjev 16. stoletja, sega najstarejši znani urbar gospodstva Lebek šele v zgodnje 17. stoletje. Gre za prepis urbarja iz leta 1614 ali malo zatem s podpisom takratne imetnice vdove Ane Marije pl. Gregorijanec.¹⁶¹ Posestniki iz trga Vače (*Marckht Watsch*) so označeni kot oštetarji (*hoffstetter*), bilo jih je 31, število oštator pa je znašalo 36, ker je pet posestnikov, vključno z župnikom, premoglo po dva oštata.¹⁶² Glavna obveznost je bil činž v razponu od 8 do 50 krajcarjev, medtem ko so imeli vsi enako robotnino – na vsak oštata 15 krajcarjev (robotnina manjka le pri enem posestniku). 13 posestnikov je premoglo še po eno do dve dodatni zemljišči (od pol njive do dveh njiv, enega ali dva vrtova, travnik, stavbo), od katerih so praviloma plačevali več kakor od oštator. Poleg tega so Vačani znotraj svojega pomirja (*in dem Purkhfried Watsch*) uživali dve hubi, ki sta jim bili pred veliko leti (*vor Vndencklich Jahren*) prepuščeni za gmajno. V primerjavi z lebeškimi podložniki po vaseh so imeli glede na manjšo posest nižji činž, plačevali niso nobenih naravnih dajatev (tako je bilo le še v treh primerih), tlako, ki pri podložnikih v urbarju ni navedena, ker očitno ni bila odmerjena, pa so poravnavali v denarju (robotnini). Iz srede

¹⁵¹ Prav tam, Štantnina, Spisi 1839–1853, 20. 4. 1840, 18. 5. 1840, 27. 9. 1840. – Vačani so si za hrambo pobranih stojnin priskrbeli skrinjo s tremi ključi in sklenili, naj se hrani v župnišču, s čimer se je strinjal tudi okrajni komisariat (prav tam, 18. 5. 1840, 27. 9. 1840). Gre za t. i. staro vaško blagajno, ki je danes razstavljena v vitrini Podružnične šole Vače in v kateri so poleg denarja hranili pomembne trške dokumente. Po informaciji Zvonimirja Kolenca je bila skrinja z dokumenti najdena na podstrešju Zarnikove hiše (Vače št. 12, stara št. 24), od koder so jo leta 1955 prenesli v novozgrajeno šolo. O Zarnikovi hiši: Benedik, *Hiše na Vačah*, str. 45–46.

¹⁵² Kristanovi letni obračuni pobrane stojnine in izdatkov za javno dobro segajo še v čas po ustanovitvi moderne občine leta 1849 (NŠAL, ŽA Vače, Razni spisi, šk. 14, Trg Vače, Štantnina, sezname 1840–1860, 31. 12. 1841, 31. 12. 1842, 31. 12. 1843, 31. 12. 1844, 21. 2. 1847, 31. 12. 1848, 31. 12. 1849, 30. 12. 1850, 30. 12. 1851, 30. 12. 1852, 30. 12. 1853, 31. 12. 1854, 31. 12. 1855, 30. 12. 1856, 31. 12. 1858, 31. 12. 1859). Računski zaključki pokrivajo samo tri leta (prav tam, Računski zaključki trga Vače 1846–1848).

¹⁵³ NŠAL, ŽA Vače, Maticne knjige, R 1771–1806, R 1807–1820, P 1807–1815, P 1816–1849. – Zadnje tržane zasledimo leta 1824 (prav tam, R 1820–1855, pag. 48–49).

¹⁵⁴ Zakupni pogodbi za trško stojnino so z zakupnikom denimo sklenili trški prebivalci (*Marktinsassen*) (NŠAL, ŽA Vače, Razni spisi, šk. 14, Trg Vače, Štantnina, Spisi 1839–1853, 6. 4. 1840 in 11. 4. 1843). V naslovu dopisa skupine Vačanov okrajnemu sodišču Ponoviče (v Zalogu) so ti označeni kot »Insassen des Marktes Watsch«; Jurij Dobrave, ki so mu kot svojemu zastopniku odvzeli pooblastilo, je imenovan »hiesiger Insass«, novi pooblaščenec Simon Grilc pa »Grundbesitzer zu Watsch« (prav tam, 14. 5. 1840). V dopisu župnika Kristana okrožnemu uradu v Ljubljani je Jožef Klinc označen kot »Markthäusler und Exmarktrichter« (prav tam, 18. 5. 1840).

¹⁵⁵ Gl. op. 152.

¹⁵⁶ Župan trške občine Vače je v prvih letih po njeni ustanovitvi uporabljal okrogel žig z napisom »Gemeinde Vorstand Markt Waatsch« (NŠAL, ŽA Vače, Razni spisi, šk. 14, Trg Vače, Štantnina, Spisi 1839–1853, 6. 12. 1853).

¹⁵⁷ Prim. Benedik, *Vače*, str. 13–14.

¹⁵⁸ Gostiša (ur.), *Valvasor*, fol. 27.

¹⁵⁹ Valvasor, *Die Ehre*, IX, str. 121.

¹⁶⁰ Otorepec, Valvasorjeva grbovna knjiga, str. 40.

¹⁶¹ V nedatiranem urbarju najdemo edino letnico pri seštevkju desetine za leto 1614 (SI AS 1, Vicedomski urad za Kranjsko, šk. 95, I/54, lit. L XXXVIII–2, urbar Lebek, s. p.). Iz poročila kranjskega vicedoma iz leta 1621 je razvidno, da je bila Gregorijančeva že imetnica Lebeka s trgov Vače približno pet let prej, okoli leta 1616 (prav tam, šk. 196, I/106a, lit. L XIX–11, 22. 12. 1621). Prim. datacijo urbarja – okvirno leta 1615, najverjetneje 1614 oziroma 1615 – v: Juričič Čargo, Žnidaršič Golec, *Vodnik po urbarjih*, str. 148–149.

¹⁶² Kot oštata (*Hoffstatt*) je izrecno navedenih 12, pri drugih pa o tem, da gre za oštata, priča enotno odmerjena robotnina.

17. stoletja poznamo tudi prvi urbar vaške župnije (1648), iz katerega je razvidno, da župnija v samem trgu ni imela podložnikov, ampak je pobirala le desetino od njiv pri trgu (*bey dem Marckht Watsch*), ki so jih uživali tudi nekateri Vačani.¹⁶³

V terezijanskem katastru sredi 18. stoletja, ki ponuja prvi celovit pregled nad zemljiško posestjo, najdemo Vače v napovedih (fasijah) treh zemljiških gospodov: gospodstva Ponoviče z Lebekom, župnije Vače in župnijske cerkve sv. Andreja.¹⁶⁴ Podložnike v trgu sta imela le ponoviško-lebeško gospodstvo in župnija, ta zgolj enega kajžarja.¹⁶⁵ Sicer pa je župnija tu pobirala desetino od skupno 40 oštatov,¹⁶⁶ medtem ko so pod župnijsko cerkev spadale njive, ki jih je po kupnem pravu uživalo pet tržanov in en kmet.¹⁶⁷

Leta 1750 je bilo na Vačah po napovedni tabeli ponoviško-lebeškega gospodstva 34 posestnikov, od katerih jih je 32 posedovalo po en oštato, eden dva in eden štiri, za davčne potrebe pa so vsak oštato računali kot tretjinsko hubo. Vsem so na podlagi starih kupnih pisem pripoznali kupnopravni status, pri čemer največji posestnik Jakob Korač, lastnik štirih oštatov, ni mogel predložiti nobenega pisma (*Verbriefung*).¹⁶⁸ Poleg tega so v urbarju našli še tri že veliko let opustele oštate (*3 äde Hofstätt*), od katerih je eden pogorel, dva pa propadla (*zusammen gefallen*), tako da so za njimi ostali samo trije vrtovi.¹⁶⁹ 34 posestnikov je trg

premogel tudi po šiftnem registru za leto 1756, le da so zdaj pri dveh in ne samo pri enem navedli velikost posesti, ki je ustrezala dvema oštatom.¹⁷⁰ Od podložnikov po vaseh so se Vačani razlikovali po dveh temeljnih značilnostih. Prvič, medtem ko je bila kmetom razen redkih izjem naložena takšna ali drugačna tlaka, je posestniki v trgu niso imeli, ampak so jo poravnali v denarju (*Gelddienst*),¹⁷¹ in drugič, njihova posest je imela kupnopravni status, kar pomeni, da so jo dedovali, prosto kupovali in prodajali, kmetje pa so jo večini uživali le kot zakupno.¹⁷² Kupnopravna je bila očitno tudi kajža, podložna župniji.¹⁷³

Vprašanje zase je **število hiš**. Sodeč po številu oštatov jih je bilo sredi 18. stoletja nekaj več kakor po urbarju z začetka 17. stoletja, v katerem smo našli 36 oštatov v rokah 31 posestnikov.¹⁷⁴ 40 oštatov, podložnih gospodstvu Lebek in Ponoviče, kolikor jih za trg pri desetini vaške župnije sumarno navajata terezijanski kataster in župnijski desetinski register,¹⁷⁵ je treba razumeti kot kolektivno obveznost, ne kot število dejanskih domov. Glede na to, da sredi 18. stoletja še ni bilo hišnega oštevilčenja in da terezijanski kataster ne navaja hišnih posestnikov, ampak zemljiške, lahko sklepamo, da so tisti redki z več kot enim oštatom utegnili imeti tudi več kot le eno hišo.¹⁷⁶ Na to kaže primerjava s franciscejskim katastrom iz leta 1826, po katerem sta dva večja posestnika premogla po dve hiši.¹⁷⁷ Glede na 34 posestnikov, podanikov lebeško-ponoviškega gospodstva, ki so skupno premogli 38 oštatov oziroma malo pozneje 39 (1756),¹⁷⁸ in enega kajžarja, podložnika domače župnije,¹⁷⁹ bi lahko skupaj z župniščem, kaplanijo in benefikatno hišo¹⁸⁰ prišli do števila 40 domov. Dve

¹⁶³ NŠAL, ŽA Vače, Razne knjige, šk. 3, urbar župnije Vače 1648, s. p.

¹⁶⁴ Gospodstvo Ponoviče in Lebek: SI AS 174, Terezijanski kataster za Kranjsko, šk. 191, BT, L 276; šk. 244, RDA, L 276. Župnija Vače: prav tam, šk. 174, BT, L 57; šk. 222, RDA, L 57; šk. 232, RDA, L 200. Župnijska cerkev sv. Andreja na Vačah: prav tam, šk. 178, BT, L 200; šk. 232, RDA, L 200. – Trg Vače je pod iste tri zemljiške gospode spadal tudi po krajevni tabeli iz let 1818–1819 (*Alphabetische Ortschafts-Tabelle*, fol. L2).

¹⁶⁵ Po sumariju urbarskih dajatev iz okoli leta 1755 je bil župnijski podložnik v trgu Balte Žerko, ki je edini plačeval samo činž in davek, velikost njegove posesti pa ni navedena (SI AS 174, Terezijanski kataster za Kranjsko, šk. 222, RDA, L 57, No. 12, s. d.). Izvleček urbarja župnijske posesti za trg navaja eno kajžo (prav tam, šk. 232, RDA, L 200, No. 1, 29. 8. 1755).

¹⁶⁶ Napovedna tabela iz leta 1749 razkriva, da v trgu župniji pripada desetina od 13 hub in ene tretjine v trgu, pri čemer so tukajšnje posesti velikosti tretjine hube (prav tam, šk. 222, RDA, L 57, No. 7, 4. 11. 1749). Po desetinskem registru, t. i. desetinskem urbarju (*Zehend Vrbar*) iz leta 1752, je bilo v trgu 40 oštatov ali tretjinskih hub; posedovali so jih »pravi tržani Vače (*die wirkliche burger zu Watsch*)«, ki niso poimensko navedeni, vsi pa so pripadali gospodstvu Lebek ali Ponoviče in so od vseh svojih zemljišč župniji redno plačevali žitno desetino ter desetino od prirastka živine (NŠAL, ŽA Vače, razne knjige, šk. 2, desetinski register 1752 (1759–1792), pag. 171).

¹⁶⁷ V napovedni tabeli iz leta 1751 je v trgu Vače (*Markht Watsch*) popisanih 10 kupnopravnih njiv, ki so bile v rokah petih tržanov in enega kmeta (SI AS 174, Terezijanski kataster za Kranjsko, šk. 178, BT, L 200, No. 5, 11. 6. 1751). Vseh pet tržanov najdemo med trškimi oštetarji ponoviško-lebeškega gospodstva, medtem ko je bil kmet Andrej Bregar očitno identičen s celozemljakom na bližnji Hosti (prav tam, šk. 244, RDA, L 276, No. 13, šiftni register 1756).

¹⁶⁸ SI AS 174, Terezijanski kataster za Kranjsko, šk. 191, BT, L 276, No. 24, s. d. (datacija po: No. 29, 18. 12. 1750).

¹⁶⁹ Prav tam, No. 29, 18. 12. 1750.

¹⁷⁰ Prav tam, šk. 244, RDA, L 276, No. 13, šiftni register 1756. – 34 posestnikov v trgu navajata tudi dva mlajša šiftna registra iz let 1761 in 1764 (prav tam, No. Ad 13).

¹⁷¹ Prav tam, No. 13, šiftni register 1756.

¹⁷² Prav tam, šk. 191, BT, L 276, No. 1–28, s. d.

¹⁷³ Sumarij urbarskih dajatev iz okoli leta 1755 na koncu govori na splošno o plačilu 10. in 20. pfeniga pri prodajah podložniške posesti (SI AS 174, Terezijanski kataster za Kranjsko, šk. 222, RDA, L 57, No. 12, s. d.).

¹⁷⁴ Gl. op. 161.

¹⁷⁵ Gl. op. 166.

¹⁷⁶ Leta 1750 sta bila takšna posestnika Matevž Petrič z dvema oštatom in Jakob Korač s štirimi (SI AS 174, Terezijanski kataster za Kranjsko, šk. 191, BT, L 276, No. 24, s. d., datacija po: No. 29, 18. 12. 1750), leta 1756 pa poleg njiju še Gregor Požaršek z novo napovedjo 40 krajcarjev, kar je ustrezalo dvema tretjinama hube oziroma dvema oštatom (prav tam, šk. 244, RDA, L 276, No. 13, šiftni register 1756).

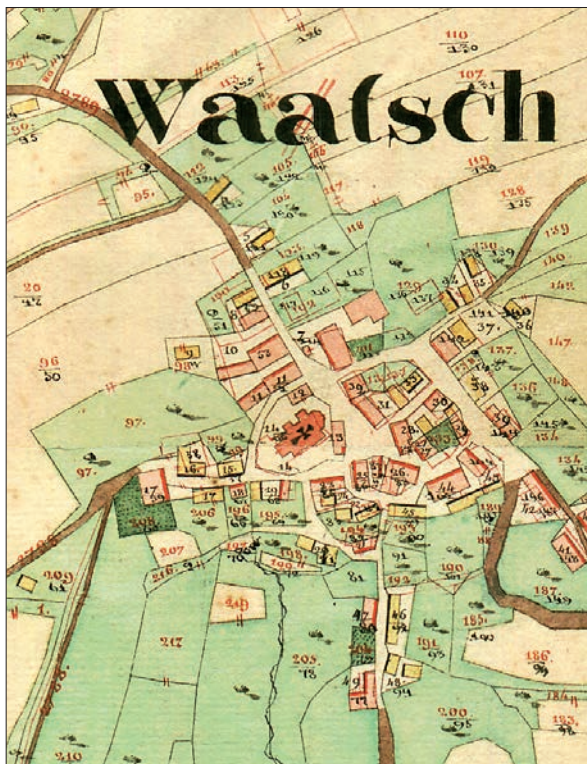
¹⁷⁷ Nadrihtar Jakob Žerko je bil gospodar hiš št. 14 in 34, Jožef Korač pa je imel poleg domačije v trškem jedru s h. št. 40 še eno hišo z enako številko južno od trga (SI AS 176, Franciscejski kataster za Kranjsko, L 327, k. o. Vače, zapisnik stavbnih parcel, 8. 3. 1827; zapisnik zemljiških parcel, 8. 3. 1827; abecedni seznam posestnikov, 8. 3. 1827; mapni listi (1826) II, V in VI).

¹⁷⁸ Gl. op. 168 in 170.

¹⁷⁹ Gl. op. 165.

¹⁸⁰ Ni gotovo, ali je benefikatna hiša tedaj že stala. Postavila naj bi jo Katarina pl. Isenhausen, ki je leta 1747 ustanovila benefikat za še enega duhovnika (Benedik, *Vače*, str. 42).

Vače na franciscejski katastrski mapi leta 1826

desetletji pozneje, po uvedbi hišnih števil, leta 1770, je kot najvišja vaška hišna številka izpričana št. 44.¹⁸¹ Žal za Vače ni ohranjen jožefinski kataster iz druge polovice osemdesetih let,¹⁸² tako da smo za ta čas prikrajšani ne le za podatek o številu hiš, ampak tudi za najzgodnejše podatke o obsegu posesti, izražene v površinskih merah (oralih in kvadratnih sežnjih).

Vače so bile po velikosti primerljive z obema trškima sosedoma, kjer so sredi 18. stoletja za razliko od vaškega trga poleg zemljiških posestnikov prvič šteli tudi hiše kot take. Litija je leta 1752 premogla 39 hiš,¹⁸³ Motnik pa dve leti pozneje 35 (brez vika-

riatne hiše).¹⁸⁴ Število hiš se je na Vačah in v Litiji v naslednjih desetletjih komajda povečalo, kot kaže, pa je hitreje naraščalo v Motniku. Prve povsem primerljive podatke o številu hiš in prebivalcev imamo šele iz leta 1817. Po uradni statistiki je trg Motnik, ki je prišel h Kranjski šele malo prej, v francoski dobi (1811),¹⁸⁵ štel 47 hiš in 243 prebivalcev,¹⁸⁶ Vače prav toliko hiš (47) in sedem duš manj (236),¹⁸⁷ Litija pa tri hiše manj od njiju (44), vendar več prebivalcev (255),¹⁸⁸ kar je zlahka razložljivo z njeno takratno živahno gospodarsko in prometno vlogo.¹⁸⁹ Med 17 trgi na Kranjskem so bile Vače skupaj z Motnikom na 13. mestu, po številu prebivalcev pa na 15. Po povprečju oseb na hišo so se s 5,02 znašle na samem repu. Kranjsko povprečje, ki so ga dvigovali notranjski trgi, je bilo 117 hiš, 700 duš in 5,99 osebe na hišo. Visoko povprečje sicer ni vedno merilo gospodarske razvitosti, a je precej pogosto njen pokazatelj. Tako je najvišje povprečje (7,84 osebe na hišo) izkazoval izrazito neagrarno usmerjeni Tržič s 177 hišami.¹⁹⁰ Po statističnih podatkih župnika Matevža Kristana so Vače leta 1831 štejele 266 duš, malo pred koncem obravnavane dobe, leta 1845, pa 319,¹⁹¹ ne da bi se povečalo tudi število hiš, ki je obakrat znašalo 48.¹⁹²

Prvo natančno sliko zemljiške in hišne posesti, vključno s tlorisno upodobitvijo, ponuja franciscejski kataster iz leta 1826.¹⁹³ Obravnavo strukture in velikosti zemljišč posameznih trških posestnikov bomo prepustili poznejšim raziskovalcem. Večina Vačanov je vsekakor bila tudi tedaj všteta v kategorijo tretjinskih kmetov, kot je na splošno veljalo za oštetarje.¹⁹⁴ V celotni katastrski občini Vače, ki je poleg trga obsegala še pet vasi (Ržišče, Slivna, Potok, Klenik in Široka Set), je bilo po cenilnih operatih z začetka tridesetih let 38 tretjinskih kmetov ter 30 kajzarjev in hišarjev,¹⁹⁵ kataster pa za posameznega posestni-

¹⁸⁴ Curk, *Trgi in mesta*, str. 60.

¹⁸⁵ Polec, *Kraljestvo Ilirija*, str. 37, 47–50.

¹⁸⁶ *Haupt-Ausweis*, fol. B2.

¹⁸⁷ Prav tam, fol. C2.

¹⁸⁸ Prav tam, fol. M.

¹⁸⁹ Golec, Litija, str. 464–465.

¹⁹⁰ Izračuni na podlagi statističnih podatkov v *Haupt-Ausweis*. Upoštevani so samo tisti kraji, ki jih med trge prišteva sodobna uradna statistika (*Alphabetische Ortschafts-Tabellen*).

¹⁹¹ NSAL, ŽA Vače, Statusi animarum, šk. 1, št. 1, status animarum, 1830–1865, s. p. Prim. Benedik, *Hiše na Vačah*, str. 5.

¹⁹² Hiše št. 48 še ni v franciscejskem katastru leta 1826, ki ima na tem mestu št. 40 (gl. naslednjo opombo). Hiša št. 40 je stala sredi trga, lastnik obeh pa je bil Jožef Korač. V statusu animarum 1830–1865 je bila njegova družina najprej popisana na št. 40 in nato po preselitvi v hišo št. 48 tam (NSAL, ŽA Vače, Statusi animarum, šk. 1, št. 1, status animarum, 1830–1865, s. p.).

¹⁹³ SI AS 176, Franciscejski kataster za Kranjsko, L 327, k. o. Vače, zapisnik stavbnih parcel, 8. 3. 1827; zapisnik zemljiških parcel, 8. 3. 1827; abecedni seznam posestnikov, 8. 3. 1827; mapni listi (1826) II, V in VI. Prim. Vodopivec, O Vačah, str. 506–513.

¹⁹⁴ Prim. terezijanski kataster (op. 166).

¹⁹⁵ Prav tam, Cenilni operati, k. o. Vače, uvod, & 12. Prim. Vodopivec, O Vačah, str. 510.

¹⁸¹ NSAL, ŽA Vače, Matične knjige, P 1748–1771, s. p., 30. 1. 1773; R 1771–1806, pag. 15–16, 38 in 40. – Hišne številke so v župnijske matice začeli vpisovati s 13. septembrom 1770 (R 1763–1771, fol. 62v–63r). Hiša s št. 44, ki je prvič izpričana v krstni matici 21. januarja 1772, bi utegnila nastati šele po uvedbi števil. Na franciscejski katastrski mapi iz leta 1826 namreč fizično ne sledi št. 43, ki sklone oštevilčenje z Jurjevčovo hišo, sosedo župnišča s h. št. 1, kjer se je oštevilčenje začelo. O poznejšem nastanku števil 45–47 pričajo njihove lokacije, saj je št. 45 vrnjena na drugem koncu Vač, št. 46 in 47 pa ležita južno od trga. SI AS 176, Franciscejski kataster za Kranjsko, L 327, k. o. Vače, zapisnik stavbnih parcel, 8. 3. 1827; zapisnik zemljiških parcel, 8. 3. 1827; abecedni seznam posestnikov, 8. 3. 1827; mapni listi (1826) II, V in VI.

¹⁸² V fondu Jožefinski kataster za Kranjsko je za naborno gospodstvo Ponoviče ohranjeno le gradivo občine Kandrše (SI AS 175, Jožefinski kataster za Kranjsko, popis). Fragmenti napovedi (fasijske) občine Vače so se ohranili v župnijskem arhivu, vendar ne za sam trg (NSAL, ŽA Vače, Razni spisi, šk. 3, Popis zemljišč občine Vače 1786, 30. 6.–31. 7. 1786).

¹⁸³ Golec, Litija, str. 463.

ka ne pove, v katero kategorijo je spadal in kateremu gospodstvu so bile posamezne hiše podložne.¹⁹⁶ Nekaj Vačanov je, tako kot že v času terezijanskega katastra, premoglo večjo posest, kar se je odrazilo tudi na zunanjsčini nekaterih domačij (zlasti h. št. 34, 40 in 41).¹⁹⁷ Vače so leta 1826 imele 47 hišnih števil in eno stanovanjsko stavbo več, saj je Jožef Korač poleg velike zidane hiše št. 40 v trškem jedru premogel še manjšo, prav tako zidano hišo, ki je imela isto hišno številko in je stala malce jugovzhodno od Vač. Od skupno 48 za bivanje namenjenih zgradb so v zapisniku stavbnih parcel vse navedene kot hiša oziroma stanovanjska hiša, le dve stavbi kot kajži, obe v cerkvenih rokah: prva je pripadala župnijski cerkvi (št. 15), druga pa župnišču (št. 25).¹⁹⁸ Slednja in 13 drugih hiš ali skupno slaba tretjina hiš (29,2 %) je bilo zgrajenih iz lesa, dobri dve tretjini pa zidanih, kar je, gledano v celoti, pomenilo večji delež kakor v okoliških vaseh. Poleg obeh cerkvenih kajž zasebnega lastnika niso imela tri duhovniška domovanja – župnišče, beneficijna hiša in kaplanija. Zadnja je stala na severnem robu pokopališča, ki je tedaj še obdajalo župnijsko cerkev sv. Andreja. Pri večini trških domačij (28 ali 58,3 %) srečamo zgolj hišo brez gospodarskih poslopij, 20 jih je premoglo tudi samostojno stoječ hlev (zidani so bili štirje ali vsak peti), samo župnišče in Jožef Korač (h. št. 40) pa še lesen skedenj, če izvezamemo skedenj župnika Antona Breganta severozahodno od trga. Razen župnika,

župnišča, beneficijne hiše, kajže župnijske cerkve in nadrihtarja Jakoba Žerka je v rubriki stan za vse hišne gospodarje navedeno kmet (*Bauer*), pomotoma celo pri kaplaniji.¹⁹⁹ Domačije v trgu niso opazneje odstopale od povprečja v katastrski občini, sicer bi bilo to v cenilnih operatih nakazano. Uvod k operatom pravi, da so hiše v tej občini večinoma zgrajene še na povsem običajen način, iz lesa ali s kamnitimi temelji, stanovanja, ki niso prostorna, pa so umazana in imajo majhna okna. Nekatere hiše so imele pritličja iz srednje dobrega gradbenega materiala, iz dobrega materiala je bilo zgrajeno le župnišče, edino navedeno kot enonadstropno. Gospodarska poslopja, med njimi maloštevilna zidana ali s temelji iz kamna, so stala ob hišah.²⁰⁰

Zunanjo podobo Vač je nekoliko predrugačila obnova po velikem požaru, ko je v noči med 8. in 9. oktobrom 1834 zgorelo 28 hiš. Poškodovana je bila tudi župnijska cerkev, ki je deset let pozneje (1844) dobila naslednico, današnjo cerkev.²⁰¹

V gospodarskem pogledu so bile Vače tipičen tržec z utečenimi sejmi in obrtniki, ki so z osnovnimi obrtnimi storitvami pokrivali potrebe lokalnega okolja. O specializiranih obrtnikih ni poročil. Obrtnike v virih srečujemo posamič, kot smo videli, prvega v listini sredi 15. stoletja, od 17. stoletja pa tu in tam tudi v župnijskih maticah.²⁰² Domači trgovec je za zdaj znan en sam, in sicer iz regesta danes pogrešane listine iz leta 1668, s katero je (kot deželni svobodnik) prodal desetino in v kateri je obenem naveden kot tržan.²⁰³

Najzgodnejši pregled trških posestnikov v lebeškem urbarju iz leta 1614 ali malo pozneje med 31 oštetarji (vključno z župnikom) navaja naslednje poklicne priimke, ki odražajo nabor poklicev, čeprav niso bili več nujno povezani s posameznikovim opravljanjem dotične dejavnosti: brivec ali padar (*Scherer*), zidar (*Maurer*), krojač (*Schneider*), krznar (*Kirschne[r]*) in mežnar (*Mesner*).²⁰⁴ Edini relevanten vir o poklicni strukturi trških posestnikov je napovedna tabela v terezijanskem katastru iz leta 1750, ki vsebuje rubriko obrt (*Handtirung oder Gewerb des Poffefföris*).²⁰⁵ Od 34 posestnikov, podložnih gospodstvu Lebek, je bilo prvotno natanko pri polovici (17) navedeno, da so brez poklica (*ohne Profession*), nato pa pri enem popravljen v čevljarja, tako da se je razmerje rahlo prevesilo v korist tistih s poklicem (18).

¹⁹⁶ Podatek o pripadnosti posameznih parcel zemljiškemu gospodstvu so vpisovali v posebno rubriko v skupnem zapisniku zemljiških in stavbnih parcel, ki je del cenilnih operatov, vendar je rubrika pri stavbnih parcelah katastrske občine Vače ostala prazna (SI AS 176, Franciscejski kataster za Kranjsko, Cenilni operati, L 327, k. o. Vače, zapisnik zemljiških in stavbnih parcel, 8. 3. 1827). Iz zemljiške knjige župnijske cerkve sv. Andreja je razvidno, da cerkev ni imela na Vačah nobenega podložnika, ampak je bila zemljiški gospod le posameznim zemljiškim parcelam v posesti šestih Vačanov (SI AS 334, Zemljiška knjiga za sodni okraj Litija, Imenje župnijske cerkve sv. Andreja na Vačah, knj. 1, glavna knjiga, pag. 41–64). Za župnijo ne vemo, ali je v trgu imela kakšno podložno hišo, ker ni ohranjena glavna knjiga za župnijsko imenje, kot tudi ne za gospodstvo Ponoviče, da bi lahko ugotovili, katera domačija pri tem gospodstvu morda manjka (prav tam, popis fonda). Glede na to, da terezijanski kataster sredi 18. stoletja med župnijskimi podložniki izkazuje enega kajžarja (gl. op. 165), smemo sklepati, da je bilo tako tudi v dvajsetih letih 19. stoletja. Najverjetneje je šlo za stanovanjsko stavbo s hišno št. 25, ki je v katastrskem zapisniku stavbnih parcel poleg kajže župnijske cerkve (h. št. 15) edina označena kot kajža, ime lastnika pa je navedeno kot »Pfarrhöflich« (SI AS 176, Franciscejski kataster za Kranjsko, L 327, k. o. Vače, zapisnik stavbnih parcel, 8. 3. 1827). K tej kajži, ki je na abecednem seznamu posestnikov navedena kot »Pfarrhöfliche Keusche zu Watsch«, ni spadala nobena zemljiška parcela (prav tam, abecedni seznam posestnikov, 8. 3. 1827).

¹⁹⁷ SI AS 176, Franciscejski kataster za Kranjsko, L 327, k. o. Vače, zapisnik stavbnih parcel, 8. 3. 1827; zapisnik zemljiških parcel, 8. 3. 1827; abecedni seznam posestnikov, 8. 3. 1827; mapni listi (1826) II, V in VI.

¹⁹⁸ Abecedni seznam posestnikov ju označuje kot »Pfarrkirchliche Keusche zu Watsch« in »Pfarrhöfliche Keusche zu Watsch« (prav tam, abecedni seznam posestnikov, 8. 3. 1827).

¹⁹⁹ SI AS 176, Franciscejski kataster za Kranjsko, L 327, k. o. Vače, zapisnik stavbnih parcel, 8. 3. 1827.

²⁰⁰ Prav tam, Cenilni operati, L 327, k. o. Vače, cenilni elaborat, uvod, & 13. Prim. Vodopivec, O Vačah, str. 506.

²⁰¹ Benedik, *Vače*, str. 34–35; Vodopivec, O Vačah, str. 506.

²⁰² Na primer *civis et coriary in Watsh* (NSAL, ŽA Vače, Matične knjige, R 1689–1705, s. p. 27. 11 1679).

²⁰³ Pokorn, Regesti listin, str. 286.

²⁰⁴ SI AS 1, Vicedomski urad za Kranjsko, šk. 95, I/54, lit. L XXXVIII–2, urbar Lebek, s. p.

²⁰⁵ SI AS 174, Terezijanski kataster za Kranjsko, šk. 191, BT, L 276, No. 24, s. d. (datacija po: No. 29, 18. 12. 1750).

Med slednjimi je bilo največ, in sicer po trije, čevljar-jev, krojačev²⁰⁶ in godcev (*Spillmann*), po dva mesarja, tkalca ter podkovača in žebtljarja, po eden pa usnjar, sodar in krovec. Če Vače primerjamo z vasi v istem gospostvu, je bila koncentracija obrtnikov tu daleč največja, saj je mogoče drugod zaslediti le kakšnega tkalca, čevljarja, mesarja, krovca in podobno.²⁰⁷ Sklepati je mogoče, da je bil komaj kateri obrtnik z Vač včlanjen v kak ceh. Sosednja Litija je, denimo, v istem času (1752) premogla enega samega cehovsko povezanega obrtnika, člana barvarskega ceha v Ljubljani.²⁰⁸ Žal ne razpolagamo s primerljivimi podatki o vaških obrtnikih za starejši in mlajši čas. Tudi cenilni operati iz zgodnjih tridesetih let 19. stoletja kot dodatek k franciscejskemu katastru so pri katastrski občini Vače zelo skopi s podatki, koliko družin se je ukvarjalo z obrtjo in koliko s kmetijstvom. Ker je katastrska občina poleg Vač obsegala še pet vasi, je bil delež obrtnikov toliko manjši. Po navedbi v cenilnih operatih se je s kmetijstvom ukvarjalo vseh 178 družin, živčih v 135 hišah, le maloštevilni (*einige wenige*) pa hkrati še z obrtjo. Zgolj od slednje ni živela nobena družina.²⁰⁹

Vačam je poleg obrtnikov trški značaj dajala sejemska dejavnost, pri čemer o sejmi pred 19. stoletjem vemo zelo malo. Kot smo videli, naj bi jih bilo v drugi polovici 16. stoletja šest, niti za enega pa ni potrjeno, da bi bil že tedaj zaščiten s sejmskim privilegijem. Potrditev sejmskih pravic je prinesel šele trški privilegij Leopolda I. leta 1667, ki govori le o treh sejmi, a se ni noben semanji dan ujemal s tistimi izpred slabega stoletja. Da so se sejmji res odvijali na navedene tri dni, malo pozneje izpričuje Valvasor (1689), nato pa so se iste sejemske pravice znašle še v trškem privilegiju Marije Terezije (1748), ki je prvi sejem prenesla s prve nedelje po binkošti na drugo. Privilegij Jožefa II. (1784) je oba nedeljska semanja dneva pomaknil z nedelje na ponedeljek in glede pravice do pobiranja sejemske stojnine odločil, da ostane lebeško-ponoviškemu gospostvu, v korist katerega jo je trg v vmesnem času po sodni poti izgubil. Tudi ponedeljskov tedenski sejem poznamo le iz prvih dveh vladarskih privilegijev (1667 in 1748), o njegovem dejanskem odvijanju pa ni za zdaj nobenih poročil. Problemiziral ga očitno ni noben za mnene povprašani sosed Vač, ne gospostva ne mesta, tudi ne pred izdajo privilegija Jožefa II. Sejemska stojnina je bila sicer edini stalni prihodek trga Vače poleg kazni, ki jih je trški sodnik pobral na sodnih procesih in o katerih prav tako ne vemo nič konkretnega.

O stojnini, s pomočjo katere bi bilo mogoče vsaj v grobem kvantificirati obseg vaških sejmov, imamo prve nenormativne podatke šele iz zadnjih let obrav-

navane dobe, potem ko je dvorni dekret leta 1824 priznal oziroma vrnil pobiranje trški občini²¹⁰ in je v neurejeno stanje leta 1840 posegel okrajni komisar.²¹¹ Odtlej je trg oziroma trški prebivalci (*Marktinsassen*) oddajal stojnino v zakup posameznikom domačinom, tako leta 1840 za tri leta Valentinu Krhlikarju za letno zakupnino 48 goldinarjev in 1 krajcar, leta 1843 pa za šest let Jakobu Dobravcu za 58 goldinarjev in 5 krajcarjev na leto.²¹² Kolikšen je moral biti promet, da sta zakupnika pokrila zakupnino, ne vemo, ker ne razpolagamo s sejmskimi tarifami in drugimi podatki. Iz letnih obračunov prihodkov in izdatkov trga, ki se začenjajo z letom 1841, je razvidno, da so nekaj goldinarjev skoraj vsako leto prinesle še kramarske stojnice (*Krämerstände*), večinoma dobrih 11.²¹³

Od vaških sejmov je zelo dolgo prejemale neposredne prihodke tudi gospostvo Višnja Gora, ki je tu iz neznanega naslova sejmsko mitnino (*dieselbig maut*) pobiralo vsaj že v drugi polovici 16. stoletja, kot so Vačani izpričali sami leta 1574 v prošnji za potrditev svojih treh sejmov.²¹⁴ To seveda ni bilo všeč ne tržanom ne zemljiškemu gospostvu. Lastnik Lebecka je izgubil večletni sodni spor z višnjegorskim gospostvom, ki ga je leta 1735 sprožil s tem, da je njegov upravitelj na sejmu na kvatarno nedeljo za neveljavne razglasil mitninske bolete, ki jih je prodajalcem (*Traficanten*) izdal zakupnik mitnine v višnjegorskem gospostvu, in začel mitnino pobirati z lastnimi boleti.²¹⁵ Vsaj dvakrat, leta 1749 in 1784, so pravici višnjegorskega gospostva do pobiranja sejmske mitnine oporekali tudi Vačani, obakrat neposredno po prejemu potrjenega trškega privilegija. Sklicevali so se na njegovo vsebino, češ da so njihovi trije letni sejmji prosti vsake mitnine. Leta 1749 so jo začeli pobirati kar sami, kar jim je deželni glavar nemudoma prepovedal,²¹⁶ leta 1784 pa so spodili višnjegorskega pobiralca, litijskega trškega sodnika, in to menda mimo volje vaškega trškega sodnika,

²¹⁰ NŠAL, ŽA Vače, Razni spisi, šk. 14, Trg Vače, Štantnina, Spisi 1839–1853, 4. 2. 1842, 22. 11. 1853.

²¹¹ Gl. op. 151.

²¹² Zakupni pogodbi: NŠAL, ŽA Vače, Razni spisi, šk. 14, Trg Vače, Štantnina, Spisi 1839–1853, 6. 4. 1840 in 11. 4. 1843.

²¹³ NŠAL, ŽA Vače, Razni spisi, šk. 14, Trg Vače, Štantnina, seznam 1840–1860, 31. 12. 1841, 31. 12. 1842, 31. 12. 1843, 31. 12. 1844, 21. 2. 1847, 31. 12. 1848, 31. 12. 1849.

²¹⁴ SI AS 1, Vicedomski urad za Kranjsko, šk. 286, I/145, W III–2, s. d. (prezentirano 3. 2. 1574).

²¹⁵ ÖStA, HHStA, FAA, A–X–13, Konv. 8, 12. 8. 1737. – Spisi se brez zaključka končajo leta 1741. Višnjegorsko gospostvo se je sklicevalo na nemoteno prakso, da so prodajalci na sejmih na Vačah več kot 30 let in en dan višnjegorskemu sodnemu slugi plačevali po 17 krajcarjev, zdaj pa so začeli plačilo odklanjati. – O izgubljeni pravdi in plačilu kazni: prav tam, A–X–32, Konv. 5, 13. 6. 1784 (Pro memoria); prim. Mal, Privilegiji trga Vače, str. 120. – O sporu tudi: SI AS 306, Ograjno sodišče za Kranjsko, knj. 22, protokoli 1722–1744, pag. 638–640, 670–671, 707–709.

²¹⁶ ÖStA, HHStA, FAA, A–X–32, Konv. 4, 2. 4. 1749, 11. 4. 1749.

²⁰⁶ En krojač je bil prvotno označen kot tkalec.

²⁰⁷ Prav tam, No. 1–28.

²⁰⁸ Golec, Litija, str. 469.

²⁰⁹ SI AS 176, Franciscejski kataster za Kranjsko, Cenilni operati, L 327, k. o. Vače, cenilni elaborat, uvod, & 3.

kot je zatrjeval slednji.²¹⁷ Pobiranje mitnine ali t. i. colnine (*Zohlgebühre*) s strani gospodstva Višnja Gora je po vsem sodeč prenehalo z državnim reguliranjem zasebnih mitnic proti koncu 18. stoletja, saj o njem pozneje ni poročil.

Tudi sicer je o naravi sejmov na Vačah malo razpoložljivih podatkov; še največ iz leta 1574, ko so Vačani v prošnji nadvojvodi Karlu za podelitev sejemskega privilegija navedli, da na njihove sejme na mihaelovo, andrejevo in cvetno nedeljo prihajajo prodajalci iz Ljubljane, Kamnika in drugih krajev, da ponujajo platno, kramarsko in vse vrste drugega blaga, samo živine in žita ne.²¹⁸ Slednje je pomenilo le to, da je bilo teh dveh poglavitnih artiklov v očeh Vačanov na njihovih sejmih premalo. Leta 1781 je mesto Višnja Gora nasprotovalo zaproseni uvedbi še enega, četrtega sejma na Vačah v ponedeljek po kva-

trni nedelji v postu, ker je imelo samo štiri kvatrne ponedeljkove sejme. Nanje so skozi Zagorje in Vače prignali največ živine iz Štajerske, ki so jo v Višnji Gori preprodajali živinski trgovci iz Litije in drugih krajev ob Savi.²²¹ Vsi trije – od leta 1828 štirje – letni sejmi na Vačah so bili hkrati živinski.²²² Posebno pomemben je bil zadnji, na andrejevo, 30. novembra, po predivu imenovan *predivdan*. Po poznejših pričevanjih so na ta vaški »velesejem«, ki naj bi veliko let trajal tudi po dva dneva, prihajali kupci in prodajalci iz vse Kranjske in s Hrvaškega. S predivom je zalagal predvsem vrvarje, zlasti vrvarske delavnice v Litiji, kjer so izdelovali vrvi za plovbo po Savi. Po zgraditvi železnice do Ljubljane (1849) so se potrebe po predivu zmanjšale, andrejev sejem pa je močno opešal.²²³ Štirje letni sejmi so se obdržali do druge svetovne vojne, ko so slednjič prenehali.²²⁴

PRILOGA:

Posestna podoba Vač med začetkom 17. stoletja in franciscejskim katastrom

*Urbar Lebek 1614 ali malo pozneje*²¹⁹

	Oštetarji v trgu Vače (<i>Marckt Watsch hoffstetter dienen wie hernach folgt</i>) ²²⁰	
1	Matevž ŠERER (<i>Matheß Scherer</i>) [= brivec ali padar] plačuje činž (<i>Zinst</i>) od njive od njive proti svojemu bratu robotnino (<i>Robatgeldt</i>)	25 kr 20 kr 27 kr 15 kr
2	Gasper SUMEK (<i>Casper Sumekh</i>) plačuje činž od njive robotnino	31 kr, 2 den 31 kr 15 kr
3	Lenart SUMEK (<i>Leonhardt Sumekh</i>) plačuje činž robotnino od dveh Sopočarjevih njiv (<i>von des Sopotscher Zwayen ackhern</i>)	18 kr 15 kr 25 kr
4	Lovrenc KONČAN (<i>Laurenz Contschen</i>) plačuje činž robotnino	50 kr 15 kr
5	Martin SKUBE (<i>Martin Schube</i>) plačuje činž robotnino	25 kr 15 kr
6	Jurij MAURER (<i>Jurÿ Maurer</i>) [= zidar] plačuje činž robotnino	8 kr 15 kr
7	Matija HAUPTMANČIČ (<i>Mathia Hauptmantschitsch</i>) plačuje činž od oštata Boštjana Lazarja (<i>von des Bastian Laser Hoffstatt</i>) robotnino še od enega oštata činž robotnino	15 kr, 3 den 15 kr 18 kr 15 kr

²¹⁷ Prav tam, Konv. 5, 13. 6. 1784 (Pro memoria).

²¹⁸ SI AS 1, Vicedomski urad za Kranjsko, šk. 286, I/145, V III–2, s. d. (prezentirano 3. 2. 1574). Prim. Mal, Privilegiji trga Vače, str. 118.

²¹⁹ SI AS 1, Vicedomski urad za Kranjsko, šk. 95, I/54, lit. L XXXVIII–2, urbar Lebek, s. p.

²²⁰ Višina dajatev je izražena v goldinarjih (gld), krajcarjih (kr) in pfenigih (den).

²²¹ ÖStA, HHStA, FAA, A–X–32, Konv. 5, 22. 12. 1781.

²²² NŠAL, ŽA Vače, Razni spisi, šk. 14, Trg Vače, Štantnina, Spisi 1839–1843, 11. 4. 1843. Prim. *Schematismus des Laibacher Gouvernements*, str. 227–228.

²²³ Jože Zupančič, Pred 100 leti je požar uničil Vače, *Jutro*, XV, 1934, št. 296a, Ponedeljska izdaja VII, št. 52, 27. 12. 1934, str. 3; Zameti v gorskih krajih. Ljudje ne morejo z živino v dolino, *Jutro*, XXI, 1940, št. 285, 5. 12. 1940, str. 3. Prim. Benedik, *Vače*, str. 9.

²²⁴ Benedik, *Vače*, str. 13.

8	Marko RAJNER (<i>Marco Reiner</i>) plačuje činž robotnino	37 kr 15 kr
9	Jakob LAZAR (<i>Jacob Lasser</i>) plačuje činž robotnino	15 kr 15 kr
10	Evstahij ŠNAJDER (<i>Eustachius Schneider</i>) [= krojač] plačuje činž robotnino še od polovice njive činž	25 kr 15 kr 77 kr, 2 den
11	Gregor ŽELEZNIK (<i>Gregor Schleßnikh</i>) plačuje činž robotnino	19 kr 15 kr
12	Avguštin PRATENAUER (<i>Augustin Pratenauer</i>) plačuje činž od vrta	25 kr 15 kr
13	Jakob JUVANČIČ (<i>Jacob Juwantschitsch</i>) plačuje činž od njive še od ene njive robotnino	37 kr 31 kr 15 kr 15 kr
14	Jurij MINDORFER (<i>Jurj Mindorffer</i>) plačuje činž robotnino še od enega oštata še od ene njive	8 kr 15 kr 15 kr 25 kr
15	Gospod župnik (<i>Herr Pfarrer</i>) plačuje činž od Tanšičevega oštata (<i>Von des Thanschitsch Hoffstatt</i>) robotnino K temu oštatu naj bi spadala tudi njiva s činžem (<i>Zinsung</i>) 8 krajcarjev, a o tem noče nihče ničesar vedeti. Gospod župnik še od oštata Urše ali Lucije, stare »župnikinje« ²²⁵ (<i>von der Vrscha, oder Lucia der alten Pfarrerinnen Hoffstatt</i>) robotnino	8 kr 15 kr 8 kr 15 kr
16	JAKOB KOPAUN (<i>Jacob Cöpaun</i>) plačuje činž od oštata, ki ga je imel prej Gašper Sumek (<i>Gasper Sumeckh</i>) robotnino	31 kr 15 kr
17	Martin LUŽINA (<i>Martin Luschina</i>) plačuje činž robotnino	21 kr 15 kr
18	Jurij KOPAUN (<i>Jurj Cöpaun</i>) plačuje činž od njive še od ene njive robotnino	25 kr 15 kr 25 kr 15 kr
19	Jurij ali Janez ŠEGA (<i>Jurj oder Hanß Schego</i>) plačuje činž robotnino od oštata svojega očeta Kristofa Šege (<i>Christophen Schego</i>) robotnino od njive Goli hrib (<i>Calli Chrib</i>)	51 kr, 3 den 15 kr 15 kr 38 kr, 2 den
20	Ulrik KIRŠNER (<i>Vlrich Kirsche[r]</i>) [= krznar] plačuje činž robotnino	18 kr, 3 den 15 kr
21	Danijel VEZJAK (<i>Daniel Weßjackh</i>) plačuje činž robotnino od lastnega oštata (<i>von seiner eigenen Hoffstatt</i>)	25 kr 15 kr 15 kr
22	Andrej JENCIN (<i>Andre Jentzin</i>) plačuje činž in robotnino skupaj	1 gld, 48 kr
23	Benedikt KLINEC (<i>Benedict Klinetz</i>) stanuje v oštatu Matevža Jureka, ki zdaj pripada Jakobu KOPAUNU (<i>wohnt in des Matheußens Jureckh Hoffstatt, itzo dem Jacob Cöpaun gehörig</i>) plačuje činž robotnino	18 kr 15 kr
24	Melchior FAJDIGA (<i>Melchior Feidiga</i>) plačuje činž robotnino od travnika	25 kr 15 kr 1 gld, 15 kr
25	Jakob ZABUNLOJČ (<i>Jacob Sabun Lojtsch</i>) plačuje činž od oštata Andrejaša Zapečerja (<i>von des Andreasch Sapetscher Hoffstatt</i>) od ene stavbe (<i>von ainem gepej</i>) robotnine	15 kr 20 kr 15 kr

²²⁵ Očitno konkubina enega od prejšnjih župnikov. Pred Jakobom Smukom, župnikom v času nastanka urbarja (1613–

1630), sta na Vačah župnikovala Polidor Locatelli (1603–1608) in Blaž Švar (1608–1612) (Benedik, *Vače*, str. 54).

26	Krištof HLAPŠE (<i>Christoph Hlapsche</i>) plačuje činž robotnino	18 kr, 3 den 15 kr
27	Matija KOSTELC (<i>Matthia Costeltz</i>) plačuje činž od Weingartnovega oštata (<i>von des Weingartten Hoffstatt</i>) robotnino	20 kr 15 kr
28	Boštjan MATE (<i>Bostian Matthe</i>) plačuje činž robotnino	40 kr 15 kr
29	Jakob RAJTAG (<i>Jacob Reejttag</i>) plačuje činž od Lazarjevega oštata (<i>von des Lasers Hoffstatt</i>) robotnino	8 kr 15 kr
30	Jurij MEŽNAR (<i>Jurj Mesner</i>) [= mežnar] plačuje činž robotnino	18 kr 15 kr
31	Gregor POK (<i>Gregor Pockh</i>) plačuje činž robotnino od Pratenauerjevega travnika činž (<i>von des Prattenauer Wisen</i>)	37 kr, 2 den 15 kr 1 gld, 15 kr
32	Dve hubi v pomirju Vače (<i>in dem Purkhfried Watsch</i>), pred veliko leti (<i>vor Vndencklich Jahren</i>) prepušteni Vačanom za gmajno.	

Terezijanski kataster, gospostvo Lebek in Ponoviče (1750) – posest in poklici

Vas Vače (<i>Dorf Waatsch</i>) ²²⁶			
Zap. št.	Posestnik (<i>Nahmen der jetzigen Würthe</i>)	Posest (<i>deren Realitäten</i>)	Poklic (<i>Handtirung oder Gewerb des Poſſefforis</i>)
1	Andrej DOBRAVC (<i>Andre Dobrauz</i>)	1/3 kupnopravne hube (<i>besitzt 1/3 kaufrechtliche Hube</i>) [1 oštata]	brez poklica (<i>ohne profefsion</i>)
2	Jernej KLINC (<i>Jernj Klinz</i>)	1/3 kupnopravne hube [1 oštata]	usnjar (<i>Ein Ledrer</i>)
3	Jurij DOBOVŠEK (<i>Jurj Toppovschekh</i>)	1/3 kupnopravne hube [1 oštata]	brez poklica (<i>ohne profefsion</i>)
4	Anton VALENTIN (<i>Anthon Valentin</i>)	1/3 kupnopravne hube [1 oštata]	čevljar (<i>Ein Schuester</i>)
5	Hanže GORŠEK (<i>Hansche Gorschekh</i>)	1/3 kupnopravne hube [1 oštata]	brez poklica (<i>ohne profefsion</i>)
6	Martin ŠKARJA (<i>Marthin Skharia</i>)	1/3 kupnopravne hube [1 oštata]	godec (<i>Ein Spillmann</i>)
7	Matevž PETRIČ (<i>Matheus Petritsch</i>)	2/3 kupnopravne hube [2 oštata]	podkovač in kovač žebjar (<i>Hueff und Nagelschmidt</i>)
8	Matija KLINC (<i>Matthia Klinz</i>)	1/3 kupnopravne hube [1 oštata]	mesar (<i>Ein Fleischakher</i>)
9	Hanže ŠETINC (<i>Hansche Schettinz</i>)	1/3 kupnopravne hube [1 oštata]	brez poklica (<i>ohne profefsion</i>)
10	Valentin JEVŠEK (<i>Valentin Jeuschekh</i>)	1/3 kupnopravne hube [1 oštata]	brez poklica (<i>ohne profefsion</i>)
11	Jurij POŽARŠEK (<i>Georg Poscharschekh</i>)	1/3 kupnopravne hube [1 oštata]	brez poklica (<i>ohne profefsion</i>)
12	Luka KLADVA (<i>Lucas Kladva</i>)	1/3 kupnopravne hube [1 oštata]	krovec (<i>Tachdeckher</i>)
13	Lavre SEVER (<i>Laure Seuär</i>)	1/3 kupnopravne hube [1 oštata]	brez poklica (<i>ohne profefsion</i>)
14	Jurij ERŽIŠNIK (<i>Jurj Arschnig</i>)	1/3 kupnopravne hube [1 oštata]	tkalec (<i>Ein wöwer</i>)
15	Matevž DOBRAVC (<i>Matheus Dobrauz</i>)	1/3 kupnopravne hube [1 oštata]	krojač (<i>Ein schneider</i>)
16	Hanže GULDIN (<i>Hansche Guldin</i>)	1/3 kupnopravne hube [1 oštata]	godec (<i>Ein Spillmann</i>)

²²⁶ SI AS 174, Terezijanski kataster za Kranjsko, šk. 191, BT, L
276, No. 24, s. d. (datacija po: No. 29, 18. 12. 1750).

17	Matija KERŽE (<i>Mathia Kersche</i>)	1/3 kupnopravne hube [1 oštat]	brez poklica (<i>ohne profefsion</i>)
18	Jakob KORAČ (<i>Jacob Koratsch</i>)	1 in 1/3 hube, domnevno kupnopravne, a ne more za to predložiti nobenega pisma (<i>keine Verbriefung</i>) [4 oštati]	brez poklica (<i>ohne profefsion</i>)
19	Matija TORI (<i>Mathia Thorj</i>)	1/3 kupnopravne hube [1 oštat]	tkalec (<i>Ein Wöwer</i>) – popravljeno: krojač (<i>Schneider</i>)
20	Matija PETRIČ (<i>Matthia Pettritsch</i>)	1/3 kupnopravne hube [1 oštat]	podkovač in kovač žebjar (<i>Ein Hueff und Nagelschmid</i>)
21	Martin ŽELEZNIK (<i>Marthin Schelleßnig</i>)	1/3 kupnopravne hube [1 oštat]	krojač (<i>Ein Schneider</i>)
22	Jakob DOBRAVC (<i>Jacob Dobrauz</i>)	1/3 kupnopravne hube [1 oštat]	brez poklica (<i>ohne profefsion</i>)
23	Matija CVETEŽAR (<i>Mathia Zveteschar</i>)	1/3 kupnopravne hube [1 oštat]	brez poklica (<i>ohne profefsion</i>)
24	Jurij KOKOVICA (<i>Jurj Kokhoviza</i>)	1/3 kupnopravne hube [1 oštat]	sodar (<i>Ein Pinther</i>)
25	Hanže POLANC (<i>Hansche Pollanz</i>)	1/3 kupnopravne hube [1 oštat]	tkalec (<i>Ein Wöwer</i>)
26	Miha DOBRAVC (<i>Micha Dobrauz</i>)	1/3 kupnopravne hube [1 oštat]	brez poklica (<i>ohne profefsion</i>)
27	Andrej KLINC (<i>Andre Klinz</i>)	1/3 kupnopravne hube [1 oštat]	mesar (<i>Ein Fleischakher</i>)
28	Janez DOBRAVC (<i>Joannes Dobrauz</i>)	1/3 kupnopravne hube [1 oštat]	brez poklica (<i>ohne profefsion</i>) – popravljeno: čevljar (<i>schuester</i>)
29	Matija BREGAR (<i>Mathia Bregar</i>)	1/3 kupnopravne hube [1 oštat]	brez poklica (<i>ohne profefsion</i>)
30	Anton VEŠNIČAR (<i>Anthon Veshnitschar</i>)	1/3 kupnopravne hube [1 oštat]	brez poklica (<i>ohne profefsion</i>)
31	Jernej LAVTAR (<i>Jernj Louttar</i>)	1/3 kupnopravne hube [1 oštat]	godec (<i>Ein Spillmann</i>)
32	Martin DOBRAVC (<i>Marthin Dobrauz</i>)	1/3 kupnopravne hube [1 oštat]	brez poklica (<i>ohne profefsion</i>)
33	Martin OSOVNIK (<i>Marthin Oßsonnik</i>)	1/3 kupnopravne hube [1 oštat]	brez poklica (<i>ohne profefsion</i>)
34	Jurij FLORE (<i>Jurj Flore</i>)	1/3 kupnopravne hube [1 oštat]	čevljar (<i>Ein schuester</i>)
Skupaj 34 posestnikov		Skupaj 38 oštator	Skupaj 18 posestnikov s poklicem in 16 brez
Trg Vače (<i>Marckt Watsch</i>) ²²⁷			
Pri tem trgu so po urbarju trije pusti oštati (3 <i>öede Hofstätt</i>). Eden je pogorel, dva pa sta propadla (<i>zusammen gefallen</i>), tako da ni zdaj na njih nobenega posestnika (<i>kein Pofsefsor darauf</i>), so pa zraven 3 vrtovi. Ti trije pusti oštati so pred veliko leti plačevali 7 gld, 35 kr in 2 den urbarialnih dajatev ter ustrezno kontribucijo.			

Franciscejski kataster (1826) – stavbe²²⁸

Hišna št. (<i>der Häuser und Gebäude Nro.</i>)	Posestnik (<i>Des Hauseigentümers Vor und Zuname</i>)	Stan (<i>Stand</i>)	Parcelna št. (<i>Nro. in der Mappe</i>)	Zvrst (<i>Gattung</i>)	Površina v kvadr. sežnjih ²²⁹
---	Sv. Andrej (<i>St. Andreas</i>)	cerkev (<i>Kirche</i>)	14	cerkev s pokopališčem	391
1	župnišče (<i>Pfarrhof</i>)	---	17	hiša, hlev z dvoriščem	110

²²⁷ SI AS 174, Terezijanski kataster za Kranjsko, šk. 191, BT, L 276, No. 29, 18. 12. 1750.

²²⁸ SI AS 176, Franciscejski kataster za Kranjsko, L 327, k. o. Vače, zapisnik stavbnih parcel, 8. 3. 1827.

²²⁹ Kvadratni seženj je meril 3,59 m².

» «	» «	---	16	skedenj z dvoriščem	89
---	BREGANT Anton	župnik (Pfarrer)	3	skedenj	42
2	KLINC Uršula (Klinz Urschula)	kmet[ica] (Bauer)	18	stanovanjska hiša	14
3	kaplanija (Kaplanaj)	kmet (sic!)	12	stanovanjska hiša	19
4	KOVAČ Anton (Kovatsch Anton)	kmet	19	hiša, hlev z dvoriščem	49
5	KLINC Valentin (Klinz Valentin)	kmet	20	hiša, hlev z dvoriščem	45
6	ZUPANČIČ Jožef (Suppantchitsch Joseph)	kmet	21	stanovanjska hiša	18
7	beneficiatna hiša (Beneficiaten)	---	47	hiša	22
8	JUVAN Anton (Juvan Anton)	kmet	49	hiša, hlev z dvoriščem	60
9	ERŽIŠNIK Janez (Arschischnig Johann)	kmet	48	hiša, hlev z dvoriščem	67
10	DOBRAVC Jožef (Dobrautz Joseph)	kmet	46	hiša z dvoriščem	91
11	KLINC Luka (Klinz Lukas)	kmet	23	hiša, hlev z dvoriščem	24
12	INDOF Anton (Indof Anton)	kmet	22	hiša, hlev z dvoriščem	58
13	JUVAN Matevž (Juvan Matheus)	kmet	45	hiša	32
14	ŽERKO Jakob (Scherko Jakob)	nadrihtar (Oberrichter)	25	hiša	28
15	pripada župnijski cerkvi (Pfarrkirchlich)	---	25 1/2	kajža	34
16	GRILC Jurij (Grilz Georg)	kmet	26	hiša, hlev z dvoriščem	63
17	GRILC Simon (Grilz Simon)	kmet	44	hiša, hlev z dvoriščem	150
18	LAVTAR Jurij (Lauter Georg)	kmet	43	hiša z dvoriščem	91
19	JUVANČIČ Matija (Juvantschitsch Mathias)	kmet	42	hiša z dvoriščem	122
20	ŠKARJA Janez (Scarja Johan)	kmet	41	hiša z dvoriščem	67
21	HUDEL Martin (Hudel Martin)	kmet	40	hiša z dvoriščem	85
22	ŽERKO Jakob (Scherko Jakob)	kmet	39	hiša z dvoriščem	69
23	DOBRAVC Mihael (Dobrautz Michael)	kmet	38	hiša z dvoriščem	69
24	KLINC Janez (Klinz Johan)	kmet	37	hiša, hlev z dvoriščem	185
25	pripada župnišču (Pfarrhöflich)	kmet	36	kajža z dvoriščem	66
26	VRTAČNIK Luka (Wertatschnig Lukas)	kmet	35	hiša z dvoriščem	59
27	BAJDA Valentin (Waida Wallentin)	kmet	34	hiša, hlev z dvoriščem	52
28	KOLBE Andrej (Kolbe Andreas)	kmet	27	stanovanjska hiša	30

29	ZUPAN Egidij (<i>Suppan Egidij</i>)	kmet	28	hiša, hlev z dvoriščem	102
30	RAVNIKAR Martin (<i>Raunicher Martin</i>)	kmet	30	hiša, hlev z dvoriščem	35
31	GOSTINČAR Lovrenc (<i>Gostinzer Lorenz</i>)	kmet	33	hiša z dvoriščem	37
32	DOBRAVC Matevž (<i>Dobrautz Matheus</i>)	kmet	31	hiša, hlev z dvoriščem	79
33	KLINC Jožef (<i>Klinz Joseph</i>)	kmet	32	hiša	27
34	ŽERKO Jakob (<i>Scherko Jakob</i>)	nadrihtar (<i>Oberrihter</i>)	7	hiša, hlev z dvoriščem	268
35	LAVFAR Martin (<i>Laufer Martin</i>)	kmet	6	hiša z dvoriščem	71
36	LAJOVIC Andrej (<i>Lajovitz Andreas</i>)	kmet	5	hiša z dvoriščem	68
37	JUVAN Jožef (<i>Juvan Joseph</i>)	kmet	4	hiša z dvoriščem	46
38	ŽERKO Matija (<i>Scherko Mathias</i>)	kmet	2	hiša, hlev z dvoriščem	122
» «	ŽERKO Matija (<i>Scherko Mathias</i>)	kmet	1	kovačija z dvoriščem	15
39	INDOF Anton (<i>Indof Anton</i>)	kmet	8	hiša, hlev z dvoriščem	82
40	KORAČ Jožef (<i>Koratsch Joseph</i>)	» «	10	hiša, hlev z dvoriščem	131
» «	» «	kmet	9	skedenj	19
» «	» «	kmet	51	hiša z dvoriščem	52
41	DOBRAVC Jernej (<i>Dobrautz Bartholme</i>)	kmet	11	hiša, hlev z dvoriščem	89
42	MARINČIČ Mihael (<i>Marintschitsch Michael</i>)	kmet	13	stanovanjska hiša	35
43	JURJAVC Luka (<i>Jurjautz Lukas</i>)	kmet	15	hiša z dvoriščem	37
44	PRAŠNIKAR Alojz (<i>Praschniker Alois</i>)	kmet	24	hiša z dvoriščem	50
45	ROZMAN Sebastjan (<i>Rosman Sebastian</i>)	kmet	29	hiša z dvoriščem	16
46	DOVČ Janez (<i>Doutsch Johan</i>)	kmet	50	hiša z dvoriščem	51
47	GRČAR Dizma (<i>Gertschar Dismas</i>)	kmet	52	hiša, hlev z dvoriščem	83

VIRI IN LITERATURA

ARHIVSKI VIRI

Arhiv Podružnične šole Vače

NŠAL – Nadškofjski arhiv Ljubljana
ŽA Vače – Župnijski arhiv Vače

ÖStA, HHStA – Österreichisches Staatsarchiv,
Wien, Haus-, Hof- und Staatsarchiv:
FAA – Fürstlich Auerspergsches Archiv
Hs. – Handschriftensammlung

SI AS – Arhiv Republike Slovenije
AS 1, Vicedomski urad za Kranjsko
AS 6, Reprezentanca in komora za Kranjsko v Ljubljani
AS 7, Deželno glavarstvo na Kranjskem, politični oddelek
AS 14, Gubernij v Ljubljani
AS 166, Mesto Višnja Gora
AS 173, Imenjska knjiga za Kranjsko
AS 174, Terezijanski kataster za Kranjsko
AS 175, Jožefinski kataster za Kranjsko
AS 176, Franciscejski kataster za Kranjsko
AS 306, Ograjno sodišče za Kranjsko
AS 334, Zemljiška knjiga za sodni okraj Litija
AS 1063, Zbirka listin
AS 1073, Zbirka rokopisov
AS 1074, Zbirka urbarjev

ČASOPISNI VIRI

Jutro, 1934, 1940.

DRUGI VIRI

CKSL – ZRC SAZU, Zgodovinski inštitut Milka Kosa, Centralna kartoteka slovenskih listin

Dom GEOSS, Muzej Petra Svetika

LITERATURA IN OBJAVLJENI VIRI

Alphabetische Ortschafts-Tabelle von Krain und des Villacher Kreis. Laibach, 1818, 1819.
Baš, Franjo: Doneski k zgodovini Gornjegrajskega. II. Trg Ljubno. *Časopis za zgodovino in narodopisje* XXXIII, 1938, snopič 2, str. 65–86.
Benedik, Valentin: *Hiše na Vačah in njihovi prebivalci s stanjem 31. 12. 1978*. Vače: Župnijski urad, 1979.
Benedik, Valentin: *Vače. Prazgodovinska naselbina, trg in župnija*. Vače: Župnijski urad, 1982.
Bizjak, Matjaž: *Rodbina Gall in njene veje v srednjem veku*. Ljubljana: Založba ZRC, ZRC SAZU, Zgodovinski inštitut Milka Kosa (Thesaurus memoriae. Opuscula 7). (DOI:10.3986/9789610502012)

Curk, Jože: *Trgi in mesta na slovenskem Štajerskem. Urbanogradbeni oris do začetka 20. stoletja*. Maribor: Obzorja, 1991.
Čipić Rehar, Marija: *Listine Nadškofjskega arhiva Ljubljana II*. Ljubljana: Nadškofija, 2018.
Črnologar, K.[onrad]: Die Marktprivilegien von Watsch. *Mittheilungen des Musealvereines für Krain* X, 1897, Heft 1, str. 24–28.
Florijancič pl. Grienfeld, Janez Dizma: *Deželopisna karta vojvodine Kranjske*. Ljubljana 1744. Faksimile (Monumenta slovenica VI). Ljubljana: Slovenska knjiga, 1995.
Gestrin, Ferdo: Radovljica – vas, trg in mesto do 17. stoletja. *Zgodovinski časopis* 45, 1991, št. 4, str. 517–547.
Golec, Boris: Posebnosti nastanka in razvoja fužinarskega trga Bela Peč. *Kronika* 64, 2016, št. 3 (Iz zgodovine Zgornje Gorenjske), str. 389–412.
Golec, Boris: »Ribenca, narlepši terg na Krajnskim«. Trg Ribnica do odprave trške avtonomije v začetku 19. stoletja. *Kronika* 66, 2018, št. 3 (Iz zgodovine Ribnice na Dolenjskem), str. 327–348.
Golec, Boris: Trg Jesenice – od kdaj, zakaj in ali res trg? *Kronika* 67, 2019, št. 1, str. 35–50.
Golec, Boris: Trgi, ki jih ni bilo? Prezrta trška naselja Bele krajine in njen nikoli obstoječi trg. *Kronika* 58, 2010, št. 3 (Iz zgodovine Bele krajine), str. 593–630.
Golec, Boris: Trške pravice in avtonomija Tržiča od nastanka trga do srede 19. stoletja. *Kronika* 68, 2020, št. 3 (Iz zgodovine Tržiča), str. 439–468.
Golec, Boris: *Valvasorji. Med vzponom, Slavo in zatonom*. Ljubljana: Založba ZRC, ZRC SAZU, 2015 (Thesaurus memoriae. Dissertationes 11). (DOI: 10.3986/9789612548476)
Gostiša, Lojze (ur.): *Valvasor, Janez Vajkard: Opus Insignium Armorumque 1687–1688. Velika grbovna knjiga. Das grosse Wapenbuch, The Great Heraldry Book. Študije – Studien – Studies*. Ljubljana: Slovenska akademija znanosti in umetnosti, 1993.
Gradivo za zgodovino Ljubljane v srednjem veku. X. zvezek. Listine 1144–1499. Ljubljana: Mestni arhiv, 1965.
Haupt-Ausweis über die Einteilung des Laibacher Gouvernementsgebiethes in Provinzen, Kreise, Sectionen, Bezirks-Obrigkeiten, Hauptgemeinden, Untergemeinden und Ortschaften, nebst deren Häuser- und Seelenzahl im Jahre 1817 [Laibach, 1817].
Hoff, Heinrich Georg: *Historisch-statistisch-topographisches Gemaelde vom Herzogthume Krain und demselben einverleibten Istrien. Ein Beytrag zur Voelker und Laenderkunde*. Laibach: Johann Retzer, 1808.
Höfler, Janez: *Gradivo za historično topografijo predjožefinskih župnij na Slovenskem: Kranjska*. Ljubljana: Viharnik, 2015.

- Jug, Stanko: Turški napadi na Kranjsko in Primorsko do prve tretjine 16. stoletja. *Glasnik Muzejskega društva za Slovenijo* XXIV, 1943, str. 1–61.
- Juričić Čargo, Danijela in Žnidaršič Golec, Lilijana: *Vodnik po urbarjih Arhiva Republike Slovenije*. 2. zvezek. *Urbarji v upravnih in rodbinskih fondih ter v delu fonda Terezijanski kataster za Kranjsko*. Ljubljana: Arhiv Republike Slovenije, 2009.
- Kolanović, Josip et al. (ur.): *Napoléon et son administration en Adriatique orientale et dans les Alpes de l'Est 1806–1814: guide des sources = Napoleon i njegova uprava na istočnoj obali Jadrana i na području istočnih Alpa 1806–1814: arhivski vodič = Napoleone e la sua amministrazione sulla sponda orientale dell'Adriatico e nelle Alpi orientali 1806–1814: guida alle fonti = Napoleon und seine Verwaltung im östlichen Adria- und Alpenraum 1806–1814: ein Führer zu den Quellen = Napoleon in njegova uprava ob vzhodnem Jadranu in na ozemlju vzhodnih Alp 1806–1814: arhivski vodnik = Napoleon i njegova uprava na istočnoj obali Jadrana i na području istočnih Alpa 1806–1814: vodič kroz arhivsku građu*. Zagreb: Hrvatski državni arhiv, 2005.
- Kos, Dušan: *Vitez in grad. Vloga gradov v življenju plemstva na Kranjskem, slovenskem Štajerskem in slovenskem Koroškem do začetka 15. stoletja*. Ljubljana: Založba ZRC, ZRC SAZU, 2005. (DOI: 10.3986/9616500821)
- Kosi, Miha in Bizjak, Matjaž in Seručnik, Miha in Šilc, Jurij: *Historična topografija Kranjske (do leta 1500). Druga dopolnjena izdaja*. Ljubljana: ZRC SAZU Zgodovinski inštitut Milka Kosa, 2021 (Slovenska historična topografija 1). (DOI: 10.3986/9789612549749)
- Kotar, Jernej: Apfalterji na Gamberku. *Kronika* 66, 2018, št. 2, str. 197–212.
- Krajevni leksikon Dravske banovine*. Ljubljana: Uprava Krajevnega leksikona Dravske banovine, 1937.
- Krajevni leksikon Slovenije. II. knjiga. Jedro osrednje Slovenije in njen jugovzhodni del*. Ljubljana: DZS, 1971.
- Mal, Jos.[ip]: Privilegiji trga Vače. *Carniola* NV III, 1912, št. 2, str. 116–121.
- Müllner, Alfons: *Geschichte des Eisens in Krain, Görz und Istrien von der Urzeit bis zum Anfange des XIX. Jahrhunderts*. Wien und Leipzig: Halm und Goldmann, 1909.
- Oitzl, Gašper: *Družbene in gospodarske posledice železarjenja na Slovenskem v poznem srednjem veku. Doktorska disertacija* (Univerza v Ljubljani, Filozofska fakulteta). Ljubljana, 2021.
- Otorepec, Božo, Ob 500-letnici mesta Višnja Gora. *Zbornik občine Grosuplje X. Gospodarska, kulturna in zgodovinska kronika*. Grosuplje: Občinska konferenca SZDL občine Grosuplje, 1978, str. 277–294.
- Otorepec, B.[ožo]: Valvasorjeva grbovna knjiga »Opus Insignium Armorumque«. *Valvasor, Janez Vajkard: Opus Insignium Armorumque 1687–1688. Velika grbovna knjiga. Das grosse Wapenbuch, The Great Heraldry Book. Študije – Studien – Studies* (ur. Lojze Gostiša). Ljubljana: Slovenska akademija znanosti in umetnosti, 1993, str. 31–79.
- Pokorn, Franc: Regesti listin župnega arhiva na Vačah. *Carniola* NV III, 1912, št. 2, str. 212–215; št. 3, 283–292.
- Polec, Janko: *Kraljestvo Ilirija. Prispevek k zgodovini razvoja javnega prava v slovenskih deželah. I. del*. Ljubljana: Založba Zvezna tiskarna in knjigarna, 1925.
- Polec, Janko: Svobodniki na Kranjskem. *Glasnik Muzejskega društva za Slovenijo* XVII, 1936, str. 5–142.
- Rajšp, Vincenc (ur.): *Slovenija na vojaškem zemljevidu 1763–1787. Opisi, 2. zvezek*. Ljubljana: Znanstvenoraziskovalni center SAZU, Arhiv Republike Slovenije, 1996.
- Rajšp, Vincenc (ur.): *Slovenija na vojaškem zemljevidu 1763–1787. Opisi, 4. zvezek*. Ljubljana: Znanstvenoraziskovalni center SAZU, Arhiv Republike Slovenije, 1998.
- Sadek, Karmen in Granda, Stane in Teržan, Biba: Vače. *Enciklopedija Slovenije. 14. zvezek*. Ljubljana: Mladinska knjiga, 2000, str. 123–124.
- Schematismus des Laibacher Gouvernemenmts im Königreiche Illyrien für das Jahr 1835*. Laibach: [Gubernium], 1835.
- Schematismus für das Herzogthum Krain 1795 mit verschiedenen nützlichen Nachrichten geographischen und statistischen Inhalts*. Laibach: Ignaz Merk, [1795].
- Slovenski zgodovinski atlas* (ur. Drago Bajt in Marko Vidic). Ljubljana: Nova revija, 2011.
- Smole, Majda: *Graščine na nekdanjem Kranjskem*. Ljubljana: Državna založba Slovenije, 1982.
- Štrus, Tone: Vače skozi stoletja 11. *Kmečki glas* XXXVII, št. 21, 20. 5. 1970, str. 79.
- Umek, Ema: Reformirani urbarji deželno knežjih gospodstev na Kranjskem. *Zgodovinski časopis* 36, 1982, št. 4, str. 311–320.
- Urankar, Pavle: *Zgodovina trga Motnika in okraja*. Ljubljana: samozaložba, 1940.
- Valvasor, Janez Vajkard: *Topografija Kranjske 1678–1679. Skicna knjiga (Faksimiliran natis originala iz Metropolitanske knjižnice v Zagrebu)*. Ljubljana: Valvasorjev odbor pri Slovenski akademiji znanosti in umetnosti, 2001.
- Valvasor, Johann Weichard: *Die Ehre deß Hertzogthums Crain, I–XV*. Laybach, Nürnberg: Wolfgang Moritz Endter, 1689.
- Valvasor, Johann Weichard: *Topographia Ducatus Carnioliae Moderna. Wagensperg in Crain, 1679*

(faksimilirana izdaja). Ljubljana: Cankarjeva založba, München: Rudolf Trofenik, 1970.

Žontar, Jože: *Struktura uprave in sodstva na Slovenskem od srede 18. stoletja do leta 1848*. Ljubljana: Arhiv Republike Slovenije, 1998.

S U M M A R Y

Market town of Vače until the mid-nineteenth century

Since the end of the nineteenth century, the village of Vače near Litija, situated approximately two kilometres and a half from the geometric centre of Slovenia (GEOSS), has received high recognition as an area boasting numerous and rich ancient historical sites. In contrast, there is very limited knowledge that Vače was, despite its small size, for centuries a settlement with the status of a market town and fairly broad market-town rights. In terms of its genesis and internal structure, Vače was the only “classical” medieval market town in Upper Carniola, leaving aside those four that were elevated into towns between the thirteenth and the end of the fifteenth century.

Vače first appeared in sources as a market town in 1429, relatively late compared to most other market towns in Slovenian territory. According to the analogy with the nearest market towns of Motnik and Litija, both already documented in the fourteenth century, the beginnings of the market town of Vače ought to be sought before the end of 1400. All three were established in a classical way, with their market-town titles related to holding weekly and annual trade fairs. The peculiarity of Vače was its distance from Lebek Castle, the seat of the market-town lord. Unlike most Slovenian market towns, Vače did not develop as a suburban settlement below the castle but around the vicariate and later parish church about one and a half kilometres away.

The question that remains to be answered is which market-town lord and when provided the villagers with a partial exemption from their serf duties, enabled them to exercise the jurisdiction of the lower judiciary with the elected market-town judge, and protected their trade fairs. There is a logical sequence of acquisitions: trade fairs, the partial exemption from serf duties, and the initially installed and subsequently elected judge, confirmed by the market-town lord, the castellan of Lebek. The almost simultaneous first mentions of the *Burgfried* (1444) and the judge (1447) soon after the market town first appeared in written sources as well as their continuous appearance do not in themselves offer sufficient

grounds to assume that the rights that the inhabitants of Vače negotiated from Emperor Leopold I in 1667 originated in the fifteenth century. According to Leopold's privilege, they already had their rights affirmed 188 years earlier; however, the record about it is believed to have been destroyed by the Turks, although there is no evidence to support this claim. On a normative level, the history of the market-town rights only began in the 1570s, with the first known attempts to obtain the trade fair privileges ending in failure.

The above-mentioned privilege of Leopold I from 1667 reaffirmed the following Vače's “old rights”: annual judicial elections, the court of first instance exercising jurisdiction over the market-town dwellers and other inhabitants of Vače, exemption from participating in the persecution and enforcing penalties on evildoers as well as three annual trade fairs and a weekly trade fair to be held on Mondays, with the right to collect stall fee. The privilege is one of a kind in Carniola in two regards. First, it is the only provincial princely market-town privilege that, apart from trade fair rights, also features the market town's judicial rights, including those to elect the market-town judge. Second, only two other market towns beside Vače submitted their privilege for confirmation until the eighteenth century to each consecutive provincial prince—a small marginal market town of Poljane near the Kolpa River and Tržič. Their market-town privileges still reached into the fifteenth century, and the rights of both, especially Poljane, were significantly more limited than those of Vače. In 1728, the inhabitants of Vače asked Emperor Karl VI to reaffirm their privilege but, despite the favourable opinion voiced by the Carniolan provincial vidame, failed to obtain it for an unknown reason. They finally obtained the reaffirmation in 1748 from Maria Theresa and for the last time in 1784 from Josef II, in the latter case without the right to collect fair stall fee, which then legally belonged to the Lebek seignior after it merged with the seignior of Ponoviče. The inhabitants of Vače held the above-mentioned right again in 1824, and before the end of the period under discussion, they also negotiated two additional privileges: to hold four annual fairs (1828) and a weekly fair (1848) after it had been discontinued.

Very little is known about how the set market-town rights were exercised. There is a considerable discrepancy between the relatively sound knowledge about the normative aspect of the rights and a nearly complete absence of accounts testifying to their use in practice. We know nothing about the elections of the market-town judge and individual admissions of market-town dwellers. There are no mentions of the market-town council, which surely must have existed; there is no known document produced by the market-town office and issued by the market-town authorities. The market-town self-administration

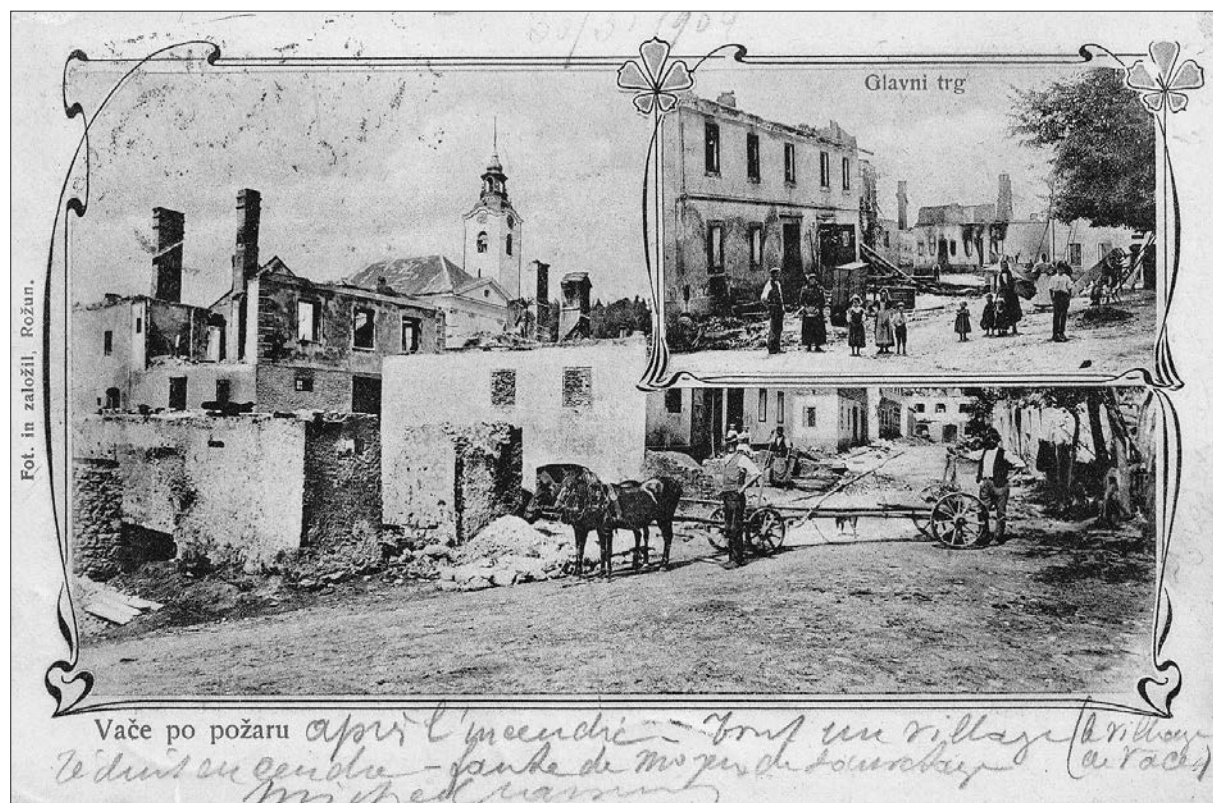
as ensured by the provincial princely privilege, reaffirmed on several occasions and for the last time in 1784, most likely existed all until the cessation of town and market-town judicial-administrative autonomies during the period of the Illyrian Provinces (1811). Following the restoration of Austrian sovereignty and until 1849, Vače remained a municipality headed by a *rihtar* (Germ.: *Richter*), whereby both the municipality and the *rihtar* bore the title market-town (Germ.: *Marktgemeinde*, *Marktrichter*).

The property structure of the market town of Vače may only be traced from the early seventeenth century onwards, when, according to the rent-roll of the Lebek seignior, it counted 31 farmstead owners (Germ.: *Hofstätter*) and 36 farmsteads (Germ.: *Hofstatt*). A very similar composition was presented by the Theresian Cadastre in the mid-eighteenth century, when the number of all homes might have reached 40. Following the introduction of house numbers in 1770, the highest number was 44 and in 1817 the market town officially counted 47 houses and 236 inhabitants, ranking thirteenth out of seventeen market towns in Carniola by the number

of houses and fifteenth by the number of inhabitants. After the mid-nineteenth century, the number of inhabitants began to rise more quickly than that of houses. The Franciscan Cadastre of 1826, which provides the first accurate image of land and house property, states 48 houses. The same number was recorded for the market town in 1845, and its population had meanwhile risen to 319 persons.

In terms of economy, Vače functioned as a typical small market town with well-established trade fairs and craftsmen, whose basic craft services catered to the needs of the local population. The only relevant source about the occupational structure of the market town's landholders is the Theresian Cadastre from the mid-eighteenth century, which names the occupations of 18 or a good half of altogether 34 landholders, subjects of the Lebek seignior, whereas others lived exclusively off the land. Apart from its craftsmen, the place was also given its market-town character by the trade fair activity, even though there is very little information about the fairs themselves until the first half of the nineteenth century.

Vače po požaru 1903, razglednica odposlana leta 1904 (zbirka Milana Škrabca).

Vače na razglednici, odposlani leta 1906 (zbirka Milana Škrabca).

